

Juhász János:

MARX ÉS A MODERN POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTAN¹

1 A *Fordulat* szerkesztősége és a Társadalomelméleti Kollégium e folyóirat 4. számában Vigh László nekrológjával és Juhász János egyik utolsó tudományos előadásának közlésével búcsúzott a kiváló marxista közgazdásztól. Jelen cikket Juhász János utolsó, több mint százoldalas tanulmánya alapján Vigh László szerkesztette. Terjedelmi korlátok miatt sajnos csak a kézirat első két fejezetének rövidített változatát adhatjuk közre. Ez a két fejezet tartalmazza azonban a mű fő állításait: annak a módszertani kritikának az alapjait, amellyel az egész polgári közgazdaságtan vizsgálható. A további fejezetekben az így megalapozott módszertan alapján bírálta a szerző a keynesi elméletet és annak előzményeit, a növekedésméletek bizonyos vonatkozásait, valamint néhány, nem a mainstreamhez tartozó szerző elméletét. A kiemelések (mind az eredeti szövegben, mind az idézeteknél), hacsak másként nem jelöljük, a szerzőtől származnak (*a szerk.*)

MOTTÓ (1)

„A tőkés termelés szereplői *elvarázolt világban* élnek [...] saját vonatkozásai a dolgoknak, a termelés anyagi elemeinek a tulajdonságaiként jelennek meg számukra [...] a közvetítés nem csak láthatatlanná vált, hanem egyenesen [az ellenkezőjeként] jelenik meg [...] A kamatozó tőke megszemélyesedik a pénztőkésben, az ipari az ipari tőkésben, a járadékot hozó tőke a földesúrban, mint a föld tulajdonosában, végül a munka a bérmunkásban. Mint ezek a rögzített alakok – *önálló személyiségekben megszemélyesedve, akik ugyanakkor megszemélyesedett dolgok pusztá képviselőiként jelennek meg* – lépnek be a konkurenciába és a valóságos termelési folyamatba, és e társadalmi dolgok megszemélyesítői mint *személyek* viszonyulnak e dolgok társadalmi tulajdonságaihoz” (Marx [MEM 26/III: 468–469]).²

MOTTÓ (2)

„A szocialisták (főleg Rodbertus, de még inkább Marx) kezében az értékelmélet a fennálló rend elleni *rettenetes fegyverré vált* [...] Az új [...] *cseréérték-elméletnek ezért nemcsak absztrakt elméleti jelentősége volt, hanem elsőrendű gyakorlati és társadalmi érdeké vált*” (Knut Wicksell idézi Heretik [1977: 27]).

MADÁRTÁVLATBÓL

Ebben a tanulmányban tagadhatatlanul kritikusan írunk a modernnek nevezett polgári közgazdaságtanról, mint *közgazdasági elméletről*. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy úgy gondolnánk: a modern polgári közgazdaságtan közel 150 éves története ne szolgált volna jelentős eredményekkel. De meggyőződésünk, hogy ezek az eredmények a matematikai apparátus továbbfejlesztésére korlátozódnak. A matematika – általánosságából következően – bármely tudomány művelése során fejleszthető (amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy az egyik területen nyert eredmények könnyen alkalmazhatók más területeken is). A matematika fejlesztése tehát nem elegendő indok *az elméleti közgazdaságtan* művelésére.³

2 A MEM rövidítés a továbbiakban, a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően, Karl Marx és Friedrich Engels összes műveire utal (*a szerk.*)

3 „A matematika az egzakt gondolkodás bármely területén alkalmazható [...] gyakran kap külső ösztönzéseket – legtöbbször a fizika részéről, de újabban más tudományoktól is (pl. közgazdaságtan)” (Fényes 1980: 37, 103). „A közgazdászok és matematikusok közötti párbeszéd egyre intenzívebbé válik. Egyidejűleg, a közgazdaságtan is hatással kezd lenni a matematikára” (Debreu 1987: 31). Ugyanő

Továbbá a közgazdaságtan matematizálása technicizálja a *közgazdaságtan lényegét alkotó termelési viszonyokat*, aminek következtében önkéntelenül is az apológia szolgálataiba áll. Ezt csak tetézi, hogy a szerzők jelentős része vissza is él a matematika használatával, levezetései során a lehető legkörmönfontabban, a lehető legkevésbé szemléletesen jár el, és a végső képletet olyan „elegánsan” formulázza meg, hogy abból még véletlenül sem lehet ráismerni az eredeti „közgazdasági” problémára. Így a matematizálás a direkt apológia eszköze is.

A matematika közgazdaságtani alkalmazásának túlzásairól, diszfunkcionalitásáról, általában a formalizálás, az axiomatizálás elburjánzásáról gyakran értekeznek a polgári szerzők is.⁴ A formalizálás egyfelől lehetetlenné teszi a termelési viszonyoknak mint minőségi kategóriáknak az elemzését, tehát diszfunkcionális; másfelől a legalkalmasabb – a tudományosság megfellebbezhetetlen látszatát keltő – eszköze a termelési viszonyok technicizálásának, az apologetikának.

Ami a tartalmat illeti: a modern polgári közgazdaságtan a Marx által vulgárisnak nevezett közgazdaságtan leszármazottja, folytatója; illetve a közgazdaságtani vulgarizmusé, hiszen – mint látni fogjuk – maga a klasszikus gazdaságtan is, szerzőnként különböző mértékben, de jócskán tartalmazott vulgáris elemeket.

Alaposan szemügyre véve, a modern tanokban (és itt – ha ezt külön nem jelezzük – mindig a *mindenkori* „mainstream”-re gondolunk) fehér hollóként bukkanunk csak rá olyan megállapításokra vagy kategóriákra, amelyeket ne találhatnánk meg már a vulgáris gazdaságtanban vagy a közgazdasági vulgarizmusban is.⁵ A haladás csak a rendszerezés munkájában, a formalizálásban áll. Az élénk viták forrása az egymást kölcsönösen feltételező ellentmondások egyoldalú megragadása és egymással való szembeállítás, vagy a

a matematizálás előnyeiről így fogalmaz: „A szigorúság, minden vitán felül, napjainkban az elméleti közgazdászok intellektuális szükséglete, *akik ezt csak önmagáért is keresik*, [...] két fő ismérve az egyszerűség és az általánosság. Ezek esztétikai vonzereje *önmagában is elegendő ahhoz*, hogy az elmélet megalkotója számára fontos legyen” (Debreu 1987: 30–31).

4 A matematika közgazdaságtani alkalmazásának *tartalmi* diszfunkcionalitásáról lásd például Balogh Mit ér a hagyományos közgazdaságtan? című művét (1994). Vagy szintén csak példaként helyenként Keynest, amikor megfeledeznek magáról, a nagypolgári gyermekszobában tanult illemszabályokról: „Sajnos az új keletű »matematikai« közgazdaságtani elemzések nagy része közönséges kotyvalék, amelyek éppoly pontatlanok, mint azok a kiinduló feltevések, amelyeken nyugszanak; nagyképű, haszontalan szimbólumaik csak arra jók, hogy labirintusukban a szerző megfeledezzen a valóságos világ bonyolult voltáról és kölcsönös összefüggéseiről” (Keynes 1965: 322).

5 Ami a fő vonal leágazásait illeti – néhány példával ezt is illusztráljuk –, azok is hasonló szervekben szenvednek.

harmóniává gyúrt ellentmondáson átszüremlő ellentétek egyikének felmutatása a harmóniával szemben, valamint a szükségképpen logikai ellentmondásba keveredő elméletek ellentmondásainak részleges kimutatása.

Jellemző, hogy magán a polgári *elméleten* alig-alig hagynak nyomot a kapitalizmus formaváltozásai, sőt kevésbé, mint általában a polgári gondolkodáson, amelynek rendszerezett formáját a filozófia jelenti. Napjaink polgári filozófiájának három, önmagában is tagolt uralkodó irányzata a neopozitivizmus (a tárgysajátítás vonala), az életfilozófia (az önmegvalósítás vonala) és a neotomizmus (vagyis „a vallási ihletésű közvetlen apológia legkövetkezetesebb filozófiai alakja”). Az első, a tárgysajátítás vonalához tartozó neopozitivizmus, az 1830-as években az empirizmus nyomdokaiba lépő pozitivizmusból alakult ki az empiriókritizmus közvetítésével. Az életfilozófikák a szintén XIX. századi újkantianizmus helyébe léptek (Rozsnyai é. n.).

Magától értődik, hogy a modern polgári közgazdaságtanon a tárgysajátítás vonalának lenyomatait találjuk (leszámítva a történelmi és jogi iskola rövid életű újkantianus kalandját).⁶ A vulgáris gyökerek, pontosabban szólva a vulgáris törzs következtében a modern polgári közgazdaságtan „elméleti” magja *ideológiai, apologetikus* funkciót lát el. Ennek igazolása feltételezi, hogy vizsgálódásunkat a gyökerekkel és az azokból kifejlődött törzs jellegzetességeinek megállapításával kezdjük.

2. KLASSZIKUS ÉS VULGÁRIS GAZDASÁGTAN

2.1. A SZEMBEÖTLŐ SAJÁTOSSÁGOK

„Tőke-profit (vállalkozói nyereség plusz kamat), föld-földjáradék, munka-munkabér, ez az a háromság-forma, amely magában foglalja a (tőkés) „társadalmi termelési folyamat minden titkát. Mivel [...] a kamat jelenik meg a tőke tulajdonképpeni, jellemző *termékeként*, a vállalkozói nyereség pedig ezzel ellentétben a tőkétől független munkabérként, ezért a fentebbi háromság-formula [...] erre redukálódik: tőke-kamat, föld-földjáradék, munka-munkabér, ahol a profit, az értéktöbbletnek a tőkés termelési módra sajátosan jellemző formája, szerencsésen ki van küszöbölve” (MEM 25: 767).

Marx szerint az ehhez a formulához való viszony vízvázasztó a klasszikus és vulgáris gazdaságtan között. A *tőke*: nem pusztán termelt termelési eszközök, hanem

6 Az institucionalistának nevezett irányzat emlékeztet erre a vonalra, de a különbség lényegi: nem tagadja a társadalmi, így értelemszerűen a gazdasági törvények létét. Sokkal inkább vall ilyen indítással Balogh (1994) közgazdaságtan-kritikája.

meghatározott társadalmi alakulathoz tartozó termelési viszonyok hordozója, amely viszonyok ezekben a dolgokban testet öltenek, azok dologi és nem társadalmi tulajdonságaiként jelentkeznek. *A föld*: végső soron az embert körülvevő természeti világnak a természettől adott egésze, vagyis a talaj termőképessége, „a vasérc, a mész, a bauxit, a dolomit, a magnezit stb. a természet ajándéka” (Sziklavári 2002: 908). *A munka*: mint célszerű természetátalakító tevékenység *az emberi létezés örök feltétele*, az embert emberré tévő társadalmi tulajdonsága.

A formula előtagjai (tőke, föld, munka) ezért egészen különmemű, egymással minőségük szerint semmilyen viszonyban nem lévő dolgok. Ezeket a különmemű dolgokat a tőkés termelési módban az a látszat egyneműsíti, mint a termelési tényezőkként azonos minőségeket („erőforrásokat”, „inputokat”), hogy jövedelmek (kamat, járadék, bér) forrása-inak, létrehozóinak tűnnek. Pedig valóságos viszonyuk nem különbözik, és mint Marx az értő fülek számára szemléletesen megjegyzi: „a közjegyzői illeték, a cékla és a zene” (MEM 25: 767) egymáshoz való viszonyától.

Nem mintha ezek valójában is nem lennének termelési tényezők, a legelemibb *emberi* munka örök feltételei. A föld szolgáltatja az ember számára mindazokat a dolgokat, amelyek munkájának tárgyai lehetnek; eredendően azokat is, amelyek már megmunkálva, tevékenységének, a munkának a vezető, közvetítő közgei (vagyis a munkaeszközöket). A föld például a mezőgazdaságban egyidejűleg munkatárgy (amikor megművelik), és munkaeszköz (amikor természetnek igénybevételével). A munka az, ami termelési tényezővé (munkaeszközzé és munkatárggyá) változtatja a termelés eszközeit, a célszerű emberi tevékenység pedig ezek révén válik termelőtevékenységgé, az anyagi termelés „tényezőjévé”.

Ezeknek a dolgoknak és tevékenységeknek a jövedelmek révén való egyneműsítése, ami egyúttal *önálló* jövedelemforrásokká transzformálja, minősíti át azokat, kiforgatja őket összefüggésük reális rendjéből. A tárgyi elemeket *mint olyanokat* többlettulajdonságokkal ruházzák fel, miközben azt sugallják, hogy ezek csak tárgyak, a szubjektívat pedig megcsontkítják, miközben a csontkoltat épként ábrázolják. Ez megnyilvánul a hamis, inadekvát szóhasználatban is. Vagyis a tőke pusztán „közgazdasági” elnevezése lesz a termelési eszközöknek. A termelési eszközöknél tartalmasabb kategória redukálása termelési eszközzé, de úgy, hogy „jövedelemforrássá változtatva” több annál, de úgy több, hogy mégis csak pusztán termelt termelési eszköz. A föld, amit mellé állítanak, szintén csupán redukció. Verbális elhallgatása, eltagadása annak, amit rajta értenek, vagyis a föld magántulajdonosi monopóliumának.

A „formula munkája” valójában a *bérmunka*, a munka egy meghatározott termelési viszonyokkal jellemzett társadalmi formában való létezése. *Munkaként* a formulában a tőkével viszonyba hozni olyan, mint a racionális számokról azt állítani, hogy csak eggyel

és önmagukkal oszthatók maradéktalanul; aminek következtében sem a racionális, sem a prímszámokról nem tudunk meg semmi értelmeset. Mégis, ez a viszonyba állítás úgy tünteti fel a dolgot, mintha a munka bérmunkaformája – teljesen fogalom nélküli módon – egybeesnék a munkával egyáltalán.

Az „egynemű, egyenrangú” termelési tényezők által „létrehozott” jövedelmek különbözőek: kamat (profit), járadék, bér, de egyazon minőségűek, az érték kategóriája alá tartoznak. Ez a tény további ellentmondást visz a formulába: *a termelt munkaeszköz* (szó szerint véve) a munka közvetítő közegéül szolgálni képes formába áttett természeti anyag – nem érték; *a föld*, a természet, nyilvánvalóan nem érték, bár mindkettő használati érték (vagy potenciális használati érték).⁷ *A munka* szintén nem érték, még csak nem is feltétlenül értékalkotó, legalábbis így volt ez az emberiség történetének nagyobb részét, és e részen belül a munkák döntő hányadát illetően.

Tehát a tőke, a föld, a munka különeműek, nem állnak egymással viszonyban, nem is értékek, és mégis azzal az okkult tulajdonsággal bírnak, hogy egymástól különböző, egymástól elkülönülő, de egy minőségű (érték)jövedelmeket, kamatot, járadékot, bért hoznak létre vagy alkotnak. A föld nem mint érték hoz létre vagy alkot értéket. A tőke mint érték(?) vagy mint pusztá termelési eszköz(?) teremt értéket. A munka még bonyolultabb eset: 1. nem érték, 2. az adott termelési viszonyok függvényében vagy értékalkotó, vagy nem. Ha nem értékalkotó, sem értéket, sem bért nem alkot, ha értékalkotó, akkor ez az áruk értékében mutatkozik meg; amennyiben pedig bérmunka: nem értékalkotó,⁸ hanem csak jogcím az értékalkotó munka által létrehozott érték egy részének az elsajátítására.

A *háromság-formula*, ha ellentmondásaitól eltekintünk, egy adott termelési mód dologi formában megjelenő termelési viszonyait tárgyak, fizikai dolgok örök, megváltoztathatatlan természeti tulajdonságainak tünteti fel. Ezzel megszünteti a történelmet mind az időben visszafelé, mind a jövőre vonatkozóan.

Ha a *tőke* a társadalmi termelés uralkodó kategóriája, akkor meghatározza annak szerkezetét és kijelöli a szerkezet elemeinek funkcióját.⁹ Ezért például mindennek ára van,

7 „Bármilyen a gazdaság társadalmi formája, mindig használati értékek alkotják [...] tartalmát.” Bármilyen is a gazdaság társadalmi formája, annak „használati értéként való létezése és természetes, kézzelfogható egzisztenciája egybeesik”. Marxnál a megmunkált természeti anyag is az anyag természeti formája (MEM 13: 11).

8 „Amennyiben a munka értékképző és az áruk értékében mutatkozik meg, semmi köze sincs ahhoz, hogy ez az érték hogyan oszlik meg különböző kategóriák között. Amennyiben az a sajátos társadalmi jellege van, hogy bérmunka, annyiban nem értékalkotó” (MEM 25: 775).

9 „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonyoknak – a rangját és

akár van értéke (az ár az érték pénzformája), akár nincs, akár fedi mennyiségileg az ár az értéket, akár nem. Ára van az árunak, a földnek, a becsületnek, de még annak is szabott ára van, hogy az autótolvaj banda „becsületes megtalálóként” mennyiért szolgáltatja vissza az eltulajdonított gépjárművet jogos tulajdonosának. *Ára van a tőkének* is, méghozzá igen sajtószerű ára. A termelő- és a kereskedőtöke árukból áll, amelyeknek meghatározott értékük van, ami kifejeződik egy pénzösszegben, akár fedik ezek egymást mennyiségileg mint érték nagyságok, akár nem. A tőkének, pénzben kifejeződő értékén kívül, ami nem más, mint az azt alkotó áruk ára, van egy másik ára is: a kamat. *Azaz egy pénzösszegnek, ami ár, ára van!*¹⁰

Az, hogy mindennek ára van, egyrészt leplezi a háromság-formulában rejlő ellentmondásrendszert,¹¹ másrészt a hely és idő szerint látszólag véletlenszerűen alakuló árak kiegyenlítődést, tendenciaszerű alakulást mutatnak. Ami felfogható mennyiségi szabályosságként, vagy egy közös belső tartalomtól különböző megjelenési formájának.

Ezek alapján kézenfekvőnek tűnne a vulgáris és klasszikus gazdaságtant akként elhatárolni, hogy a vulgáris gazdaságtan nem vesz tudomást a formulában rejlő ellentmondásokról, és csak a tőke, föld, munka, a kamat, a profit, a járadék, a „javak” és az árak valamilyen módon egymással kölcsönhatásban lévő kvantitatív relációt vizsgálja, míg a klasszikus gazdaságtan a formulába foglalt „titok” nyomába veti magát, mégpedig annak érdekében, hogy az egymással közömbösen szembenálló, megcsontosodott kategóriák belső egységét kimutassa, azokat belső egységükre visszavezesse. Az utóbbi abból indul ki, hogy az egymástól elkülönülő, egymással szembenálló jövedelmeknek közös formája, pénzformája van (mindegyiket pénzben fizetik). Mivel a pénz csak eladott árukat képvisel, ezért az áruk is (bizonyos szempontból) egyminőségűek, különben nem lehetnének egyöntetűen pénzzel egyenlők. A klasszikus gazdaságtan *az áruk*nak ezt az *egyenlőségét, és ezzel magukat a jövedelmeket is a munka által létrehozott értékre vezeti vissza. Ez szembeötlő különbség a klasszikus és a vulgáris gazdaságtan között.* De a különbségek és sajátosságok nem egyszerűsíthetők le pusztán erre.

befolyását. Általános megvilágítás ez, melybe az összes egyéb színek bele vannak merítve, és amely különösségükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát” (MEM 46/1: 32).

10 „A kamat, mint a tőke ára, eleve teljesen irracionális kifejezés. Itt az árunak kettős értéke van, először értéke, azután ettől az értéktől különböző ára, holott az ár az érték pénz kifejezése [...] A tőke ára ezért egy pénzösszegre vonatkozik...” (MEM 25: 333–334).

11 „...minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék” (MEM 25: 770).

Marx periodizációjában „a klasszikus politikai gazdaságtan Angliában William Pettyvel, Franciaországban Boisguillert-rel kezdődik; Angliában Ricardóval, Franciaországban Sismondival zárul” (MEM 13: 33, illetve MEM 23: 82–83). A klasszikus gazdaságtan feladata *kettős* volt. Egyrészt fel kellett tárnia és rendszereznie kellett az új, győzedelmeskedő termelési mód gazdasági kategóriáit, mondhatni: meg kellett alkotnia a háromság-formulát¹², és ezzel párhuzamosan rögzíteni az új társadalom (osztály)szerkezetét, valamint kimutatni működésének gazdasági törvényszerűségeit.

Jól szemlélteti ezt Smith munkássága. Smithnek ez a „Janus-arcúsága” okozza, hogy őt bármely közgazdasági irányzat előképének, hivatkozási alapjának tekintheti. Smithhez képest Ricardóval a polgári közgazdaságtan egyenesen mostohán bánik. Smith elsőként és tudatosan különbözteti meg a használati értéket és az értéket.¹³ Értékmeghatározása, még ha meglehetősen pontos is, van annyira képlékeny, hogy megalkotója számára is kibúvókat biztosítson. „A dolgoknak ebben az állapotában” (Smith itt a társadalomnak arra a „korai és nyers” időszakára gondol, amelyben szerinte „az őshalász és az ősvadász” maguk cserélték ki maguk termelte „áruikat”) „a munka egész terméke a munkásé, és az a munkamennyiség, amelyet valamely áru megszerzésére vagy megtermelésére általában fordítanak, az egyetlen körülmény, amely szabályozhatja azt a munkamennyiséget, amelyet ezért az áruért általában megvásárolni, parancsnokolni vagy cserébe kapni lehet” (Smith 1959: 77).¹⁴

De a „nyersesség” múltával, amikor egyesek kezén tőke és földtulajdon halmozódik fel, „az érték, amelyet a” (létfenntartási eszközökkel és anyagokkal nem rendelkező) „munkások az anyagokhoz hozzátesznek [...] két részre oldódik fel, az egyik a bérüket fizeti meg, a másik a munkáltatójuk profitját az anyagok és a bérek általa előlegezett

12 „Csak mihelyt a” [...] (klasszikus) „politikai gazdaságtan a fejlődés bizonyos szélességét elérte – tehát A. Smith után – és szilárd formákat adott magának, válik le róla [...] a gazdaságtan vulgáris eleme.” Írja J. B. Say, Adam Smith vulgarizálója. „Ricardóval és a gazdaságtan általa tovább-megalapozott kialakulásával a vulgáris közgazdász is új táplálékhoz jut, mivelhogy semmit sem termel maga” (MEM 26/III: 456).

13 „Smith Ádám észrevette, hogy »az érték szónak két különböző értelme van; hol egy bizonyos tárgy hasznosságát fejezi ki, hol pedig a tárgy birtoklásával járó azt a képességet, hogy érte más árukat lehet vásárolni. Az egyiket *használati értéknek*, a másikat *cseréértéknek* nevezhetjük«. A hasznosság [...] nem mértéke a cseréértéknek, bár annak szempontjából okvetlenül lényeges.” (Ricardo 1954: 61).

14 Vagy másutt szabatosabban: „a különböző tárgyak megszerzéséhez szükséges munkamennyiségek közötti arány az egyetlen körülmény, amely egymásra való cseréjüket valahogyan szabályozhatja [...] Természetes, hogy ami [...] kétnapi vagy kétórás munka terméke, az kétszer annyit ér, mint ami [...] egynapi vagy egyórás munka terméke” (Smith 1959: 96–97).

teljes összegére”.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy miközben Smith a profitot a munkások által az anyagokhoz hozzáított értéknek a bér ellenértékét meghaladó részéből származtatja, a profitot a teljes előlegre vonatkoztatja. Hovatovább így folytatja: A munkáltatónak „nem volna érdeke alkalmazni [...] munkásokat, ha munkatermékük eladásából nem számítana valami többre, mint amennyi tőkéjének pótlásához elegendő; és nem volna érdeke inkább nagy, mint kis tőkét alkalmazni, ha profitja nem állna valamilyen arányban tőkéjének terjedelmével”. A profitot itt már – egészen felszínesen – a „munkáltató” érdeke magyarázza, nagyságát pedig az „előleg” (a tőke) terjedelme, függetlenül attól, hogy az „előleg” milyen arányban oszlik meg „anyagokra” és „létfenntartási eszközökre”. Mindezek ellenére Adam Smith a járadékot és a kamatot is (a profittal megegyezően) a munkásoknak az anyagokhoz a béruk ellenértéke fölött hozzáított, és adott nagyságú érték részeinek tekinti. „Jól jegyezzük meg, hogy [...] az árak nem csak azt a részét mérjük munkával, amely maga is munkát fedez, hanem azt is, amely a járadékot, és azt is, amely a profitot biztosítja.” További ellentmondások forrása azonban az, hogy Smithnél a járadék valamiféle többlet a profit fölött (mintha mégiscsak a földből keletkeznék).¹⁶ A kamatot azonban egyértelműen a profitból való levonásként kezeli. És összességében az „ezoterikus” Smithnél az anyagokhoz a munkások által hozzáított adott nagyságú (új)érték valamely törvények szerint önálló jövedelemformákká hasad. Ennek logikus következménye, hogy: „Minden adó és minden ezeken alapuló jövedelem, minden illetmény, nyugdíj és mindenféle évjáradék végeredményben e három eredeti jövedelemforrás egyikéből vagy másikkából származik, és közvetlenül vagy közvetve a munkabérből, a tőkeprofitból vagy a földjáradékból fizetik őket.”

Adam Smith saját eredményeit látva meghökken. Jövedelemelmélete és munkavégzésértéken alapuló csereelmélete ellentmond egymásnak. Egyórai vagy egynapi munka tárgyiasult terméke egyenlő és kicserélhető egy az előállításához ugyancsak egyórai vagy egynapi munkát igénylő másik termékkel. Az ősvadász egynapi zsákmánya egyenlő az őshalász egynapi zsákmányával, egynapi munkájának tárgyiasult terméke egynapi tárgyiasult munka terméke fölött parancsnokol, vagy röviden: egynapi munka fölött parancsnokol. A parancsnoklás még közvetlenebb is lehet. Ha a vadász megrongálódott

15 A fenti, illetve az ezt követő, Smithtől származó idézetek forrása minden esetben: Smith (1959: 96–108 között elszórtan).

16 Sőt vannak olyan helyek Smithnél, ahol (mintegy a fiziokratizmusba visszacsúsztatva) a járadékot a föld termékének tekinti: miután minden mezőgazdasági munkát elvégeztek, „a munka nagy része még ezek után is mindig a természetre marad. [...] a járadékot úgy foghatjuk fel, hogy azok a természeti erők hozzák létre, amelyeket a földesúr a bérlőnek enged át használatára. Aszerint lesz kisebb vagy nagyobb, hogy mekkorának tartjuk az erőket” (Smith 1959: 402).

kunyhójának rendbehozatala egy napi munkába kerül, akkor a vadász ezt a munkát egy napi zsákmányával fizetheti meg. Egynapi munkáját tartalmazó terméke egynapi eleven munka fölött parancsnokol. De a tőke és a föld egyesek kezén való felhalmozódását követően változik a helyzet. **A** áru, amelynek értéke **x**, elcserélődik **M** munkára, ami az anyagok értékéhez **2x** értéket tesz hozzá.

Az „a munkamennyiség – lásd Smith fenti érték meghatározását –, amelyet valamely áru [...] megtermelésére fordítanak, [...] szabályozza azt a munkamennyiséget, amelyet ezért az áruért általában megvásárolni, parancsnokolni vagy cserébe kapni lehet”. Az *áru-ban rejlő munkamennyiség (az áru értéke) egyenlő azzal a munkamennyiséggel, amely fölött parancsnokol; tehát az a munkamennyiség, amely fölött az áru parancsnokol, egyenlő az áru értékével*. Az ellentmondás tehát „megoldódott”. A tőke és a föld felhalmozódását követően, amennyiben **x** értékű **A** áru **M**-re (a klasszikusok szóhasználatával élve „munkára”) cserélődik, így **2x** érték fölött parancsnokol. Ha ugyanez **B** árura cserélődik, akkor **x** érték felett parancsnokol. És ebben részben Adam Smithnek igaza van. Ha az áru nem pénzre és a pénz nem árura cserélődik, hanem egyikük vagy másikuk, vagy mindkettő az eleven munkaképességre, mindkettő több, illetve más lesz, mint áru és pénz – tőkévé válik. És a tőke **x**-ből **1,5x**, **2x** vagy **3x** mennyiségű lesz; ezt a tőkés termelés felszínén jól látható jelenséget kísérelte meg Adam Smith összhangba hozni értékelméletével, vagy talán – a jelenséghez tapadva – észre sem vette, hogy az egyik érték meghatározásról átcsúszott egy másikra. Ráadásul ez a másik érték meghatározás okkult képességgel ruházta fel, fetisizálja a tőkét, pontosabban az előlegzett anyagokat és létfenntartási eszközöket, mint önmagukat önmaguk által értékesítőket.

Ricardónak – jellemző módon, lásd részletesebben lentebb – *fel sem tűnt* ez az értéktörvénnyel kapcsolatos ellentmondás,¹⁷ amely Adam Smith számára szemet szűrő volt, és amelyet Marx az áruterelés tulajdöntörvényeinek a tőkés elsajátítás törvényeibe való átcsapásának nevezett.

Smith, helyesen, a bért, a profitot és a járadékot az (anyagokhoz hozzátett) új érték részeinek fogta fel. De a második érték meghatározásának bázisán, és annak következtében, hogy a profitot az előlegzett tőkével arányos (a szabad versenyos kapitalizmusra jellemző) átlagprofitként fogta fel, úgy, ahogyan az értéktöbblet a tőkés újratermelés felszínén megjelenik, a helyes felfogást a visszajára fordította. Mintegy harmadik

17 Smith Ádámnak, „aki oly szabatosan határozta meg a csereérték eredeti forrását, [...] fenn kellett volna tartania, [...] mégis, saját maga egy másik értékmérőt állított fel. [...] Értékmérőnek mondja azt a munkamennyiséget, amely a jóság ellenében a piacon megszerezhető, [...] ha ez valóban így lenne, ha a munkás díjazása mindig arányban állna azzal, amit előállít, [...] a *kettő azonban nem egyenlő*” (Ricardo 1954: 63). Ricardót épp emiatt, hogy a *tőkét* nem tekinti értéktermelőnek, érte a legtöbb bíráló.

érték meghatározásként kijelentette: „Úgy látszik, hogy ez a három rész” (munkabér, profit, járadék, ezek „természetes rátája”) „alkotja végső soron” az áruk árát vagy értékét.¹⁸ Ezzel (1) eltüntette a társadalmi tőkéből az állandó tőkerészt (az ő szóhasználatával: az előlegzett anyagok értékét), azaz az áruk teljes értékét jövedelmekben oldotta fel, (2) óhatatlanul is megerősítette a látszatot, hogy a tőke, a föld és a munka hozzák létre az áruk értékét (= profit + járadék + bér), és ezek az értékreszek értelemszerűen a közreműködő tényezők jövedelmei.¹⁹ Smith „a jövedelmeket »alkotórészekből [...] minden csereérték eredeti forrásává« változtatja át, amivel tágra nyitja a kaput a vulgáris gazdaságtan előtt” (MEM 24: 339).²⁰ *A második szembeötlő sajátosság tehát az, hogy a közgazdaságtan vulgáris elemét a klasszikus közgazdaságtan állítja elő, a vulgáris csak leválasztja arról, és önálló területté változtatja.*

Ricardo egyetlen törvénynek, az érték törvénynek alávettétként írja le a polgári gazdaság egész rendszerét. Szerkezetét (és törvényei közül azokat, amelyeket helyesen felismert) olyan tömören, világosan, olyan határozott ecsetvonásokkal ábrázolja, hogy kortársai rá sem ismernek saját társadalmukra. Formailag a lényeg éppen annyira ellentmond a látszatnak, mint az utóbbi az előbbinek; bár ez mit sem változtat azon, hogy az előbbi az ok és az utóbbi a következmény.

A kortársak értetlensége folyamánként Ricardo dicsekedhet az első regisztrált ufó címével: „Úgy látszik, mintha Ricardo úr egy más bolygóról csöppent volna ide” – idézi Marx Broughamot (MEM 13: 40). Vagy a visszájáról: „Azzal az ürüggyel, hogy [a tudományt] kiszélesítik, az ürbe taszították” – miként Say fogalmazta (MEM 26/II: 148–149).

Ricardónak „ezzel a tudományos érdemével szorosan összefügg az, hogy [elemzése] az osztályok ellentétét – ahogy azt [a gazdaság szerkezetének] a belső összefüggés[e] megmutatja – felfedi, kimondja” (MEM 26/II: 149). Ezzel nyilvánvalóvá válik, hogy a

18 A fenti, Smithtől származó idézetek forrása minden esetben: Smith (1959: 96–108 között elszórtan).

19 Smith „nagy naivitással folyton ellentmondásokban mozog. Az egyik oldalon nyomon követi a gazdasági kategóriák összefüggését, vagyis a polgári gazdasági rendszer rejtett szerkezetét. A másik oldalon [úgy ábrázolja] az összefüggést, ahogyan az a konkurencia jelenségeiben látszólag adva van. [...] Egyrészt az a kísérlet, hogy behatoljon a polgári termelés belső fiziológiájába; másrészt részben azonban az, hogy előbb leírja külsőleg megjelenő életformáit, ábrázolja külsőleg megjelenő összefüggését, részben pedig még az, hogy ezekhez a jelenségekhez nómenklatúráit találjon és megfelelő értelmi fogalmakat, tehát, [...] hogy előbb reprodukálja ezeket a nyelven és a gondolkodási folyamatban” (MEM 26/II: 147–148).

20 Az Adam Smithnél sokkal következetesebb Ricardo is több helyen tesz ilyen szolgálatot a vulgáris gazdaságtannak. Például: a tőkések felhalmozásának „indítéka csökkenni fog, [...] és teljesen meg fog szűnni, ha a profitjuk olyan alacsony, hogy nem nyújt adekvát kárpótlást fáradtságukért és a kockázatért, amelyet szükségképpen viselniök kell tőkéjük termelő alkalmazásával” (MEM 26/II 509).

tudományosan művelt közgazdaságtan kimutatja a történelmi harcot és a fejlődés folyamatát.

A reakció nem is váratott soká magára. Marx mint a legplasztikusabban fogalmazót, H. Carey-t idézi: „Ricardo úr rendszere a viszálykodás rendszere [...] az egész arra irányul, hogy *ellenségeskedést* szítson *osztályok* és *nemzetek között* [...]. Könyve igazi kézikönyve a demagógnak, aki földreform követelésével, háborúval és fosztogatással tör hatalomra”.²¹

Pedig a munkaérték-elmélet levezetése vagy bizonyítása nem ördögösség, feltéve, ha kellően *élészerűen* választjuk meg a kiindulópontot. Ha a magántulajdonosi elszigeteltségben termelők cserére, eladás céljából termelnek, termékük számukra nem használati érték (nem hasznos), hanem csereérték, mágnes, amellyel magukhoz vonzhatják azokat a mások által termelt, az övékkel egyenlő csereértékeket, amelyek számukra használati értékek.²² A cserében egyenlővé tett áruk használati értékük (hasznosságuk) szempontjából aszimmetrikus viszonyban állnak. **A** termelő nem-használati értéket cserél használati értékre és **B** (**A** cserepartnere) szintűgy. Egyikük sem mérlegelheti, hasonlíthatja, vetheti össze a saját és az idegen termék hasznosságát a maga szempontjából. De, mint ahogyan már Arisztotelész kimutatta: „Csere nincs egyenlőség nélkül, sem egyenlőség összemérhetőség nélkül” (MEM 23: 63). Ezekon az alapokon szinte bárki, aki – szemben Arisztotelésszel – már hallott valamit harangozni a polgárok törvény előtti egyenlőségéről, beláthatja, hogy az áruk egyenlősége (az egyetlen, *minden* árura nézvést közös minősége, amely összemérhetőségüket is biztosítja) abban áll, hogy munkatermékek. És talán még azt is megértheti, hogy **A** és **B** által a saját árujukra fordított egyéni munka olyan viszonyban áll ezeknek az áruknak az értékével, mint ahogyan azok az osztársadalmi munka egyenlő hányadait képviselik.

A munkaérték-elmélet ellenfelei, hogy elkerülhessék ezt az egyszerű és kézenfekvő megoldást, a csere „elemzése” során szisztematikusan és tudatosan olyan (a társadalmi termelés álláspontjáról tekintve) partikuláris példákat választanak,²³ amelyek esetében fel-

21 Ugyanott Knut Wicksell – lásd mottó – munkaérték-elmélet miatti különösen mélyen gyökeröző és valószínűleg nem érdektelen aggodalma megmutatkozik a kellő disztinkció hiányában, mivel Rodbertust és Marxot kis híján egy kalap alá veszi. Pedig Rodbertus úgy tekint Marxra, mint Carey Ricardóra: Rodbertus szerint „Marx könyve nem annyira vizsgálódás a tőkéről, mint [...] *Marx rátörése a társadalomra* [...] *így is kell elhárítani*” – idézi Engels A tőke I. kiadásában. (MEM 23: 495).

22 „Mint ahogy mindenki a maga számára dolgozik és terméke a maga számára semmi, természetesen cserélnie kell, nem csak azért, hogy részt vegyen az általános termelési képességben, hanem, hogy saját termékét önmaga számára létfenntartási eszközzé változtassa át” (MEM 46/I: 75).

23 Ilyen példa a farmereké. Annak ellenére, hogy enyhén népies beállítottságú középkorú földrajztanárom már évtizedekkel ezelőtt lenézően és enyhe sajnálattal kezelte az amerikai

tételezhető, hogy a termelő termékének fogyasztója is. Ebből kiindulva nem ismerhetnék fel a jószágát, termékét, használati értékévé domesztikált áru cseretörvényeit.

* * *

Ricardo a közbenső tagok kihagyása miatt nem, illetve csak erőszakoltan és ellentmondásosan tudta megteremteni az összhangot a lényeg és megjelenési formái között. Ennek három alapvető oka volt: (1) a munkás többletmunkáját csak fetisizisztikusan, a jelenség szintjén fogta fel mint profitot, mint az *össztőke* termékét (pontosabban szólva: két fogalomra, az érték-többletére és a profitra csak egy szava volt – a profit). (2) A „munka” és a tőke közötti cserére nem talált és nem is találhatott más magyarázatot, mint a *kereslet és a kínálat* hatóerőit, és ezen az értékelméletén keletkezett részen átzúduló vulgarizmus elsodorta az egész építményt. E két gyengeség egyaránt a harmadikban leli magyarázatát: (3) Ricardo Smith értékelméletének bakugráisai ellen hadakozva – különösen az ellen, hogy a tőke közbejötté meghamisítja az érték-törvényt – a következőket írja: „*Még abban a kezdetleges állapotban is, amelyre Smith Ádám utal, a vadásznak szüksége van bizonyos tőkére [...] valamilyen fegyver nélkül sem a hódot, sem a szarvast nem lehet megölni [...]. A hód és a szarvas megöléséhez szükséges valamennyi szerszám az emberek bizonyos osztályáé lehet, az elejtésükre fordítandó munkát viszont egy másik osztály szolgáltatja, mégis az elejtett állatok viszonylagos árai továbbra is arányban maradnak mind a tőke képzésére, mind pedig az elejtésre ténylegesen fordított munkával. [...] Tegyük fel, hogy [...] a vadász alkalmazta fegyverek [...] 100 fontot érnek és előreláthatólag 10 évig tartanak, s a vadász tíz személyt alkalmaz, akiknek a munkája évi 100 fontba kerül*” (Ricardo 1959: 69, 70, 71). Ricardo tehát nem csak Smith módjára esik anakronizmusba, az őshalászt és az ősvadászt (Marx szavaival élve) a „társadalom köldökzsinórjáról leszakadt” árutermelőnek látatva, hanem ezekben egyenesen bérmunkát alkalmazó tőkést lát. Ezért a termék *áru*, a bérmunka *a munka*, a termelt *termelési eszköz a tőke*. E tekintetben a klasszikus és vulgáris közgazdaságtan egy húron pendülnek.²⁴ *A harmadik sajátosság tehát, hogy a klasszikus és vulgáris gazdaságtan egyaránt megőrököti a tőkeviszonyt.*

A sajátosságok közé tartozik még két, nem elhanyagolható különbség. Illusztráljuk ezeket a különbséget N. W. Senior példáján. Seniort a polgári periodizáció a klasszikus közgazdászok közé sorolja, míg Marx a vulgáris közgazdászok lepkegyűjteményében a fő

marhatenyésztőt, aki üzletben vásárolja a tejet.

24 Baumol (1968) is megjegyzi, hogy a tőkeelmélet neoklasszikus irodalmában sok pszeudoantropológiai példát találhatunk. És ahogy Marx fogalmaz: „a politikai gazdaságtan polgári, [...] amennyiben a tőkés rendet [...] a társadalmi termelés abszolút [...] alakjának fogja fel” (MEM 23: 12).

helyre gombostűzte. Senior *mint oxfordi professzor* a tőke szót, amennyiben termelési számszámnak tekinti, az absztinencia szóval helyettesíti,²⁵ *a profitot a felügyeleti munka bérévé, a kamatot pedig az önmegtartóztatás jutalmává változtatja. A klasszikusok a tőkét mindig a profittal hozzák kapcsolatba. A vulgáris közgazdaságtan a háromság-formulát megszabaddítja a profit szótól, mert az még halványan emlékeztet annak eredetére. A formulát tiszta formájában rögzíti: tőke-kamat, föld-földjáraadék, munka-* (beleértve a „felügyeleti munkát” is) *munkabér.*

De Senior, *mint a manchesteri gyárosok szószólója*, „aki éppúgy érdekelt gyakorlatilag az értékesítési folyamatban, mint ahogy érdeke, hogy elméletileg félreértse azt” (MEM 23: 209), a Factory Act elleni röpiratában mégis amellett érvel, hogy a munkaidő megkurtítása csökkentené a tőke nyereségét. Mert ugyan a 11 és fél óra csökkentett munkanap utolsó órájában a munkások még megtermelnék a profitot (ami „elméletileg” a felügyeleti munka bére), de elesne a kamat (ami „elméletileg” az absztinencia jutalma), *aminek a létrehozása még további egy munkaórát igényelne.* Tehát a *vulgáris gazdaságtan akár tudatosan is hajlandó érdekei alá rendelni a tudomány szempontjait.*

A klasszikus politikai gazdaságtant a tudományos lelkiismeret vezérli²⁶, ezért számára munkát ad az elidegenedés formája (a látszatok mögött meghúzódó lényeg felkutatása). Azonban „a vulgáris közgazdász valójában nem tesz mást, mint a tőkésnek, a konkurencia rabjának furcsa elképzeléseit látszólag elméletibb, általánosítóbb nyelvre fordítja le, s azon fáradozik, hogy ezeknek az elképzeléseknek a helyességét megkonstruálja” (MEM 25: 219–220).

25 „Én» mondta [Senior] ünnepélyesen, »én a tőke szót, amennyiben termelési számszámnak tekintjük, az absztinencia szóval helyettesítem«. Felül nem múlt mintája ez a vulgáris gazdaságtan »felfedezéseinek! Egy gazdaságtani kategóriát egy tényérnyaló frázissal helyettesít. Voilà tout” (MEM 23: 557–558).

26 A „szerző szükségesnek tartotta, hogy az elfogadott nézetek elleni harcában különös figyelmet fordítson Smith Ádám írásainak ama részeire, amelyekkel nincs módjában egyetérteni. Reméli azonban, emiatt senki sem fog kételkedni abban, hogy osztja mindazok méltán érzett csodálatát e híres író mélyenszántó munkája iránt, akik elismerik a politikai gazdaságtan tudományának fontosságát. [...] Ugyanez vonatkozik Say kiváló műveire is. [...] Mindazonáltal az a tisztelet, amelyet a szerző ennek az írónak a műve iránt érez, nem gátolhatja őt abban, hogy oly őszinteséggel tárgyalja az »Economie Politique«-nek a saját felfogásától eltérő részleteit, amilyent nézete szerint a tudomány érdeke megkíván” (Ricardo 1954: 58).

2.2. A LÁTSZAT VALÓSÁGA

A Ricardót megelőző korszak politikai gazdaságtanának ricardói kritikája a klasszikus gazdaságtan csúcsteljesítménye. Ricardo többé-kevésbé pontosan feltárta a tőkés termelés háromság-formulában rejlő titkát. Azt mindenképpen leszögezte, hogy az áru értékét a termelési folyamatában elhasznált termelési eszközöknek az árura változatlan nagyságban átvitt értéke (ami munka, a korábban kifejtett munka terméke) és az áru közvetlen megtermeléséhez szükséges (az áru közvetlen megtermelésében tárgyiasított) munkamennyiség összege szabja meg. A közvetlen termelésben hozzá tett érték, az új érték, adott nagyság, amit az újonnan hozzá tett munka mennyisége szab meg. Ez az adott nagyság oszlik jövedelmekre: bérre, profitra és járadéka, amelyek összege természetesen nem lehet más, mint az új érték. A jövedelmek összegét az új érték határolja meg; annak nagysága a jövedelmek összegzésével is megállapítható, de csak azért, mert eleve az új értékből képeztük őket.

Egészen más az, amit a *háromság-formula* közvetlenül mutat: a bér, a profit és a járadék, vagy ahogyan Adam Smith fogalmaz, a bér, a profit és a járadék természetes rátája minden áru értékének a forrása, ezek együtt alkotják az áru értékét. Ezért a munka, a tőke és a föld az értékalkotók, amennyiben „szolgálataik” hozzájárulnak a bért, a profitot és a járadékot, az érték összetevőit, amelyek (a bér, a profit és a járadék) egyúttal a „termelési tényezők” jövedelmei is, természetes részesedésük az áru értékből. Minden alapot nélkülöz-e ez a látszat? Semmiképpen. *A bér, a profit és a járadék rögzült jövedelemformák*, amelyeket a termelési tényezők tulajdonosai sajátítanak el, azoknak jutnak az évente létrehozott új értékből. De nem mint személyeknek jutnak. Már csak azért sem, mert ők halandók. Ezért a jövedelmek, mint értékalkotók, összenőnek a tényezőkkel.

Ezt a látszatot végképp megerősíti az, ha a bért *nem* annak tekintjük, ami, azaz *a munkaerő árú értékének* vagy ennek pénzben kifejezett *árának*. Ha a bért annak tekintjük, ami a látszat szerint, azaz a munka *egyedüli* termékének,²⁷ *akkor kézenfekvő, hogy az áru további értékreszeit a tőke és a föld alkotja*, hiszen azok termékei. Ennek következtében az értékfogalom elvész, csak az ár tompa képzele marad meg helyette.

Meghatározható-e bármi módon a bér, a profit, a járadék értéke, illetve a $\text{bér} + \text{profit} + \text{járadék} = \text{érték}$ képlet alapján ezeknek az „értékalkotóknak” a „természetes rátája”? Azt a látszatot, hogy a jövedelmek érték meghatározók, azaz hogy a termelési tényezők hozzájárulnak a közreműködésükkel létrehozott áru értékből, tovább erősíti az, hogy a jövedelmek költségként kerülnek az áru árába, árképzőnek mutatkoznak.

27 Ezt a látszatot hathatósan megerősítik a teljesítménybérezés különböző formái.

A bér esetében ez szembeötlő. A bért előre állapítják meg (szerződésileg), tehát az áru árának tartalmaznia kell, meg kell fizetnie ezt az értékérszt; továbbá a bér növekedése különböző okokból és nem kisszámú esetben az áru értékének növekedését eredményezheti, még ha ez nem is változtat a v és m összegén.²⁸ Az értéktöbblet profittá alakulásával egyidejűleg nőhet a bér és a profit, ami megerősíti azt a látszatot, hogy külön-külön értékképzők. A járadék (és bármiféle bérleti díj) esetében sincs ez másként. A bérleti díj nem úgy mutatkozik meg, mint levonás az értéktöbbletből, hanem olyan elemként, amely beviszi az értéket az áru értékébe.

„Hasonló szerepet [...] tölt be az átlagprofit az áru termelési árában”, mint „amelyet a munkabér játszik az áru költségárában, [...] mert a termelési ár egyenlő a költségár plusz az előlegzett tőkére számított átlagprofittal. Ez az átlagprofit [...] a tőkésnek az elképzelésébe és számításába úgy kerül bele, mint szabályozó elem, nem csak annyiban, hogy meghatározza a tőkének egyik befektetési területről a másakra való átvitelét, hanem valamennyi olyan eladásra és szerződésre vonatkozóan is, amelyek hosszabb időszakra kiterjedő újratermelési folyamatot fognak át. De amennyiben így kerül bele, az átlagprofit előfeltételezett nagyság, amely valójában független a mindegyik különös termelési szférában létrehozott, s ezért még inkább az e szférák bármelyikén befektetett bármely egyes tőke által létrehozott értéktől és értéktöbblettől. *A jelenség az átlagprofitot nem az érték szétválása eredményének, hanem ellenkezőleg, az áru termék értékétől független, az áruk termelési folyamatában eleve adott és az áruk átlagárát magát meghatározó nagyságnak, vagyis érték-képzőnek mutatja*” (MEM 25: 820).

Ebben a felfogásmódban: ami az egyiknek költség, az a másiknak jövedelem; ami további megerősítését adja annak, hogy az összes áru értéke jövedelmekben oldódik fel, illetve azok alkotják. A tőke maga alá rendeli és a saját képmására formálja az uzorát. A termelő és a kereskedő tőke mellett önálló tőkeformaként megjelenik a kamatozó tőke. Ennek következtében a profit az értéktöbblet részeként, amelyet a termelő és kereskedelmi tőke sajátít el, tehát már a járadékkal csökkentett összértéktöbblet, tovább osztódik. Az ilyen módon meghatározott profit egy része kamatként a pénztőkés jövedelmét képezi. E mennyiségi megoszlás minőségibe csap át. *A kamat* úgy jelenik meg, mint *a tőke terméke* vagy sarjadéka, a profit másik része *vállalkozói nyereségként* a tevékenykedő tőkésnek jut, ami *a felügyeleti munka bérének* is tekinthető. A kamat mint önálló jövedelemforma megcsontosodása következtében a saját tőkével dolgozó tőkés is ebben a két formában

28 Vagyis az állandó és a változó tőke összegén (*a szerk.*)

számolja el jövedelmét; tőke tulajdonosaként kamatot kap, illetve annak működtetőjeként „bért”.²⁹

A háromság-formula letisztult formájában tehát: tőke-kamat, föld-földjáraadék, munka-munkabér. Miközben az utolsó tagban összeszódik a bérmunkás bére és a felügyeleti munka „javadalmazása”, a járadék tisztán a föld hozamának tűnik. A kamat pedig a „tőke sarjadéka”, „az absztinencia, vagy a kockázat jutalma”, „a várakozások”, „a pénz időértéke”, „az alternatíva költség” lenne?³⁰ *Végképp nem tudható már az sem, hogy mi a tőke. Pénzösszeg? A termelt termelési eszközök? Vagy azoknak csak a tartós része, a gépek, berendezések, egyszóval a munkaeszközök? A látszatoknak ebben a világában már minden kategória cseppfolyóssá, egymásba áttűnővé válik.*

A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválásával, hogy a kizsákmányolás munkáját *értéktöbbletből* fizetett alkalmazottakra (igazgatókra, ügyvezetőkre) bízzák, a vállalkozói nyereség egy részének bérjellege tovább erősödik. És ezért az összes „költségek” fölötti profit csak két módon jelentkezhet:

1. A „termelési eszközök értékén kívül [...] a munkabér, a kamat és a járadék kerülnek bele [...] a termékbe, *mint határt vonó és szabályozó árnagyságok*. A tőkéseknek tehát azon elemként jelennek meg, amelyek az áruk árát meghatározzák. Ebből a szempontból tekintve a »profit« úgy jelenik meg, mint amit vagy

a) a véletlen konkurenciaviszonyoktól függő *piaci áraknak az áruk ez árelemek* [a termelési eszközök ára, bér, kamat, járadék] által meghatározott *immanens értéke feletti többlete határoz meg*; vagy

29 „Éppúgy tulajdonságává válik a pénznek, hogy értéket hoz létre, kamatot hoz, mint ahogy a körtefa tulajdonsága, hogy körtét terem. [...] A valóban funkcionáló tőke [...] maga is úgy mutatkozik, mintha a kamatot nem mint funkcionáló tőke hozná, hanem mint magán-való tőke, mint pénz-tőke” (MEM 25: 370).

30 „Amikor valamely áru ára [...] elég ahhoz, hogy a föld járadékát, a munka bérét és a profitját természetes rátáiknak megfelelően megfizesse, [...] akkor pontosan annyiórt kelt el, [...] amennyibe valóban került annak, aki a piacra viszi; bár a köznyelvben valamely áru önköltsége nem foglalja magában annak a személynek a profitját, akinek azt el kell adnia, mégis, ha olyan áron adja el, amely nem biztosítja neki a szomszédságban szokásos profitrátát, akkor nyilvánvalóan veszít az üzletben; hiszen tőkájének valami más módon való alkalmazása révén elérhette volna azt a profitot. Azonkívül profitja az ő jövedelme, létfenntartásának tulajdonképpeni alapja.” Ezért ha áru „nem hozza meg számára e profitot, akkor nem fizetik vissza azt, amibe – teljes joggal mondhatjuk – kerültek neki” (Smith 1959: 104–105).

b) amennyiben a profit „maga meghatározó módon közrejátszik a piaci ár kialakításában, [...] a nyereség [...] a vevők és eladók konkurencijától függőnek jelenik meg” (MEM 25: 823).

Az a) esetben az, hogy az immanens érték fölött többlet keletkezik-e, vagy a piaci ár alacsonyabb a költségárnál, „meghatározza az újratermelést, vagy jobban mondva az újratermelés szintjét; *úgyszintén*, hogy a meglévő tőkéből erről vagy arról a területről többlet vonnak-e el vagy adnak bele, *úgyszintén*, hogy milyen arányban áramlanak ezekre a területekre az újonnan felhalmozott tőkék, *végül* hogy milyen fokban lépnek fel ezek a különös területek vásárlóként a pénzpiacon” (MEM 26/III: 446). Eszerint a profit (ha eltekintünk az elidegenítésből keletkező profit tarthatatlan elméletétől) az aránytalan, nem egyensúlyi termelésből keletkezik. Míg az egyik termelési terület profitot realizál, a másik veszteséget szenved (a költségár, vagy immanens érték alatti áron értékesít), azaz a profit forrása az egyik oldalon a másik oldal vesztesége. Egyensúlyi termelés esetén az árak általánosan az immanens értékre redukálódnak.

A b) esetben, amikor a profit meghatározóan közrejátszik a piaci ár kialakításában (monopólium esetében), a profit „forrása” azonos az előbbivel, más területek, a vevők vagy az eladók finanszírozzák azt pozitív veszteségükből.

2. A másik lehetőség, és ebben az esetben valami halványan átszüremlik az érték meghatározásból a látszatvilágba, az, hogy a munka különleges termelőereje múló extraprofitot biztosít az adott tőke tulajdonosának. De ezt a halvány derengést is elfedi az, hogy a tőkés termelés a termelési tényezők okszerű kombinációjának tűnik: „Ha az egyik országban a munkabér és a föld ára alacsony, a tőke kamata viszont magas, [...] egy másik országban viszont a munkabér és a föld ára névlegesen magas, a tőke kamata viszont alacsony, akkor a tőkés az egyik országban több munkát és földet használ fel, a másikban viszonylag több tőkét” (MEM 25: 823). Ez egyfelől megerősíti azt, hogy a bér, a kamat és a járadék az értékalkotók, másfelől pedig azt, hogy a termelési tényezők kellő körültekintéssel kialakított kombinációja, a tőkés (vagy vállalkozó) leleményessége, szemfülessége, körültekintő eljárása hozza meg a kívánt eredményt, vagyis a profitot.

Ebben a közvetlen tapasztalattal egybeeső jelenségvilágban, amelyben a tőke (pénz?, termelt termelési eszközök?), a föld és a munka, mint természetfeletti képességekkel felruházott természeti dolgok, értéket (és jövedelmet) alkotnak, a „javak” is természetüknél fogva értékek, ezért ebben a világban nincs helye és nincs is szükség értékélmélre.³¹

31 „A legtöbb áru költségárának [a termelési árról van szó] különböznie kell értékétől, és ennél fogva »termelési költségeinek« a benne foglalt munka teljes mennyiségétől, mindamellet ezeket a termelési költségeket és ezeket a költségárakat nemcsak hogy az áruk értékei határozzák meg – megerősítik az érték törvényét, ahelyett, hogy ellentmondának neki –, hanem ezenfelül csak

Mivel a látszatvilág látszategysége ellentmondásokat foglal magában, fölkinálja, vagy legalábbis nem zárja ki a tényleges belső egység, a formulába rejtett titok kimutatásának a lehetőségét.

Vegyünk egy teljesen önkényes számokat tartalmazó példát! A munka értéktermékét minden tőke esetében tekintsük 100-nak (azt, hogy a munka áruérték-alkotó, jövedelemtermelő, a vulgáris gazdaságtan sem vitatja). A profit vagy a kamat, illetve a járadék „természetes rátája” a „munkára” vetítve 50-50%, akkor a tőkések (az állandó tőkéktől – vagy ahogyan Smith fogalmaz: az anyagok értékétől – itt szokás szerint elvonatkoztatva) áruikat 200-ért adják el. Ebben az esetben a munkás részesedése az értéktermékből: 2/4, a tőkésé vagy a „tőkéé” 1/4, a földtulajdonosé vagy a „földé” szintén 1/4.

Ha azonban abból indulunk ki, hogy a teljes értéktermék 100, ennek elosztása pedig így alakul: 50 a munkabér, 25 a profit vagy a kamat, illetve 25 a járadék, akkor a „termelési tényezők” részesedésének aránya nem változott (sőt semmi sem változott, mert a „természetes ráták” sohasem fejezhetnek ki abszolút nagyságot). De úgy jutottunk azonos eredményre, hogy a 100-hoz a tőkének és a földnek hozzá kellett volna bűvészkednie saját maga teremtette jövedelmét.³²

Ha viszonylag ilyen egyszerű áttörni a látszatok falát, mi a magyarázata annak, hogy az mind a mai napig ilyen makacsul tartja magát? A közgazdaságtan vitathatatlanul társadalomtudomány. A társadalomtudományok pedig szükségképpen világnézeti megalapozottságúak.³³ A *makacsul a látszatvilágra korlátozódó tükrözés végső soron az ideológiai tükrözés osztálytársadalmakat jellemző törvényében leli magyarázatát*. „A világnézet sokkal

az érték és ennek törvénye alapzatán lehet felfogni magát a termelési költségek és költségárak létezését, és ez értelmetlen abszurditássá válik e nélkül a feltételezés nélkül. Egyszersmind látjuk, hogy azok a közgazdászok, akik egyrészt látják a tényleges jelenséget a konkurenciában, másrészt nem értik meg az érték törvénye és a költségár törvénye közötti közvetítést, hogyan menekülnek ahhoz a fikcióhoz, hogy a tőke, s nem a munka határozza meg az áruk értékét, vagy még inkább, hogy nincsen érték” (MEM 26/III: 71).

32 A formális azonosság feltétlen: $E = \frac{1}{2}$ (bér) + $\frac{1}{4}$ (profit, vagy kamat) + $\frac{1}{4}$ (járadék). Hogy az $\frac{1}{2}$ az 100-e vagy 50, és a tárgyi „tényezőknek” jutó jövedelem 100-e vagy 50, az attól függ, hogy a bér azonos-e (mint a látszat szerint) a munka értéktermékével, és ezért a kamat és a járadék magától értődően a tőke és a föld hozadéka-e, vagy sem. Ennek a kérdésnek a megválaszolása egyenértékű azzal, hogy a geocentrikus vagy a heliocentrikus világkép adekvát-e a fennálló anyagi valósággal? És ezek a kérdések akkor is eldöntendők, ha a neopozitívizmus szellemében eljárva „Franck és Reichenbach kinyilvánítja a geocentrikus és a heliocentrikus rendszer egyenértékűségét” (Rozsnyai é. n.: 34).

33 Vö.: Rozsnyai (1983: 83). Továbbá: „Minden világnézet az emberek nagyobb csoportjának az anyagi létfeltételekkel és állásfoglalással, a létfeltételek által meghatározott szükséglet-, érdek- és

inkább függ megfogalmazójának társadalmi állásfoglalásától, mint a vizsgálat tárgyától. Arról van szó, hogy minden osztálynak egy bizonyos elsajátítási mód (tulajdonviszony) a *létfeltétele*: ha ez megváltozik vagy megszűnik, maga az osztály is megváltozik vagy megsemmisül. Az osztályok szemében tehát a nekik megfelelő elsajátítási mód a lét *szükségszerű, természetes és egyedül lehetséges* formájaként jelenik meg: *ebből a szemszögből* lesz számukra a valóság baráti vagy ellenséges, célszerűen formálható vagy rendezhetetlen, megismerhető vagy áthatolhatatlan. *A hamis tudat ideológiai torzításai egytől egyig arra vezethetők vissza, hogy azok a tulajdonságok, amelyeket egy korlátozott és átmeneti osztálygyakorlat vetít a tárgyra, e gyakorlat örökérvényűségének látszata miatt úgy tűnnek fel, mintha a tárgy saját tulajdonságai volnának*" (Rozsnyai 2005: 171). „E célzatosnak tűnő ábrázolásmód lehet csalás, a tények tudatos meghamisítása, de korántsem mindig az, sőt eredendően sohasem az” (Rozsnyai 1983: 70).

A feudális egyház körömszakadtáig védelmezte a ptolemaioszi geocentrikus csillagászati világméretet, amelyet valóban alátámasztott a Nap látható égi pályája (noha a „kopernikuszi” világméret i. e. 270 óta ismert volt),³⁴ mert az megfelelt az európai feudalizmus ideológiai szükségleteinek.³⁵ A tárgyi világ képe igazodott a társadalmi berendezkedéshez kapcsolt pozitív állásfoglaláshoz, és a „teremtett” világ tárgyi szerkezete örökérvényűnek és természetesnek tüntette fel a társadalmi berendezkedést. Az ellenérdekű polgárság képviselői (nem csekély véráldozat árán) bebizonyították az égi pálya látszólagos voltát, és azt, hogy a bolygók valóságos pályája alátámasztja a lényegének ellentmondó látszólagos mozgást.³⁶ Ebben az esetben fizikai testek fizikai viszonyairól van szó, még ha a lényeg a jelenségben ellent is mond önmagának.

Az áru-, a pénz- és a tőkefétis esetében összetettebb a képlet. A termelés tőkés módja által megszabott „korlátozott és átmeneti osztálygyakorlat” nem az áru látszatát vetíti a használati értékre, hanem *áruvá* (pénzzé, tőkévé) *változtatja* azokat. Az árut előállító sajátos munka a használati értéket a csereérték hordozójává teszi, az értéket (végső soron az embereknek a termelési folyamatban létrejött viszonyait) tárgyi tulajdonságként jeleníti meg; a tőke önértékesülő értékévé lesz, és a társadalmi munka összes hatóerői mint dolgok

értékrendszerét fejezi ki. [...] *A tükrözésnek azt a fajtáját, amelyben a tárgyat a társadalmi viszonyok értékelésén nyugvó értéktudat közvetíti, ideológiának nevezzük*" (i. m.: 72).

34 „Arisztarkhosz heliocentrikus rendszere [...] teljesen azonos Kopernikusz 1543-ban publikált rendszerével.” Plutarkhosz *Arc a holdfényben* című művéből azt is tudhatjuk, hogy Arisztarkhosz heliocentrikus elmélete ebben az időben már laikusok társasági beszédtemája volt (Simonyi 1978: 65, 70).

35 Aquinói Szent Tamás nyilvánította összeegyeztethetőnek a teológiai tanításokkal.

36 „Az égitestek látszólagos mozgása csak annak érhető, aki valóságos, de érzékiileg nem észlelhető mozgásukat ismeri” (MEM 23: 297).

tulajdonságai jelennek meg. A tudomány feladata itt kettős; belátni, beláttatni azt, hogy (1) árunk, pénznek stb. lenni a dolgok *társadalmi tulajdonsága*, továbbá azt, hogy (2) azok a viszonyok, amelyek a társadalmi munka termékét természetfeletti természeti tulajdonságokkal ruházzák fel, történelmileg keletkezők és elmúlók – átmenetiek.

Annak az ideológiának a funkciója, amely az árutermelés viszonyainak elkötelezett, a feladata természetesen ugyanaz marad: az *árutulajdonságot* a használati érték örök tárgyi tulajdonságának feltüntetni. És *ennek az ideológiának* a dolgát hihetetlenül megkönynyíti az, hogy az áru stb. esetében a tárgyi látszat teljes és végleges megszüntetésének egybe kell esnie azoknak a viszonyoknak a megszűnésével, amelyek a munkatermékeket áruvá bélyegzik.³⁷

* * *

A társadalmi értékítéleten nyugvó (ideológiai) tükrözés elsődleges és meghatározó volta a tárgyi tükrözéssel szemben alaposabb elemzéssel pontosan kimutatható minden olyan típusú kijelentésben, mint amilyen a mottóul vett Wicksellé. „Hogy a munka a gazdagság egyedüli forrása, ez éppolyan veszélyes, mint amennyire téves tannak látszik, mivel szerencsétlenül fogódzót nyújt azoknak, akik minden tulajdont úgy ábrázolnának, mint ami a dolgozó osztályokat illeti meg, a mások által kapott részesedést pedig mint rablást vagy csalást velük szemben” (Cazenove-ot idézi Marx, lásd MEM 26/III: 53). A „látszik” szót és a „rablás, csalás” szavakat elhagyhatjuk, mert az első finomkodás, az utóbbi kettő hangulat-keltés – az „illeti meg” éppen elegendő. A „téves tant” szintén, hiszen az pusztá – indoklás nélküli – kijelentés. A „fogódzót nyújt”-ról majd lentebb szólunk; egyelőre ezt is elhagyjuk. Így az állítás lényegében ez: *veszélyes az a tan, amely szerint a munka a gazdagság egyedüli forrása, mivel ábrázolásában minden tulajdon a dolgozó osztályokat illeti meg. Azaz sérti a nem dolgozó osztályok érdekeit, értékeit, vagy még tömörebben: létüket kérdőjelezi meg.*

37 „Az a késői tudományos felfedezés, hogy a munkatermékek, amennyiben értékek, csak dologi kifejezései a termelésükre fordított emberi munkának, korszakot alkot az emberiség fejlődéstörténetében, de semmiképpen sem oszlatja el a munka társadalmi jellegének tárgyi látszatát. Az, hogy [...] az egymástól független magánmunkák sajátosan társadalmi jellege ezeknek a munkáknak mint emberi munkáknak az egyenlőségében áll, és hogy ez a jelleg a munkatermékek értékjellegének formáját ölti az árutermelés viszonyainak rabjává lett emberek számára, ama felfedezés előtt és utána egyaránt, éppannyira végérvényesnek jelenik meg, mint ahogy az, hogy a tudomány felbontotta a levegőt elemeire, nem szünteti meg a levegőformát, mint fizikai testi formát” (MEM 23: 77). „A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor [...] majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az emberek számára *nap nap után* egymásra és a természetre való *átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg*” (MEM 23: 81).

Ezért magától értődik, kétség nem fér hozzá, hogy *a tan* (az ő érdekeik szempontjából): *téves*. Sőt; ami ebből a szempontból a dolog leglényegét illeti: teljességgel indifferens, hogy (legalábbis bizonyos határok között) *téves-e*, vagy sem.³⁸ Érdekeimmel ellentétes. És azért *célszerű tévesnek* minősítenem, mert a történelem során az *igazhoz* pozitív, míg a *hamishoz* negatív értékjel tapadt.

Ez az összefüggés visszavezet bennünket a „fogódzót nyújt” kérdéséhez. A két tudatforma, a tárgyi és az ideológiai tükrözés ellentétes egymással, annak ellenére, hogy mindkettőnek *a szabályozás* a funkciója. „A tárgyi tükrözés az ember-természet viszony szabályozására van hivatva, amelyhez a valóságot olyanak kell megismerni, amilyen; az ideológiai ezzel szemben a társadalmi viszonyokat szabályozza, a fennálló gazdasági rendet erősíti vagy gyengíti, amire éppen azért képes, mert a világegészt egy bizonyos embercsoport érdekeinek szemszögéből, a védelmezett, eltűrt vagy áhított társadalmi rend meghosszabbításának ábrázolja” (Rozsnyai 1983: 73–74). Az „objektív szellemben” tárgyasult ideológiák „döntő hatást gyakorolhatnak [...] az értéktudatra, és akár gyökeresen is megváltoztathatják” (i. m.: 72). Ezért nyújthat az a tan, amely szerint a munka a gazdagság egyedüli forrása, fogódzót – jelen esetben – a dolgozó osztályok számára.

A klasszikus közgazdászok eredendően (nem csalás vagy a tények meghamisítása révén) vaknak mutatkoznak a munkatermékek társadalmi formájával szemben. Azért, mert az számukra annyira magától értődő, annyira természetes, mint a levegővétel. A vulgáris közgazdászok csak a formát látják, vagy csak azt akarják látni, ezért e forma felszívja, magába foglalja, azonosul a tartalommal, sőt nincs is tartalom és forma, csak a jelenség; következésképpen a munkatermékek társadalmi formája azonosul a tárgyak természeti tulajdonságával. A klasszikus közgazdaságtan a mélybe hatol, kimutatja a tarkabarka, egymással tartalmilag közömbösen szembenálló, de mégis összefüggést mutató látszatvilág valódi belső egységét – az értéket.

A tartalom és a forma rendszerint ellentmond egymásnak. Mégsem közömbösek egymással szemben. A tartalom, annak *belső formája* meghatározza a neki ellentmondó formát; oka annak. A klasszikusok a kamatot, a vállalkozói nyereséget és a földjárdékot az értéktöbbletre (szóhasználatukban: a profitra), az értéktöbbletet a többletmunkára, az áru értékét pedig a munkára vezették vissza. De a forma iránti közömbösségük miatt nem vehették észre, hogy *az értékalkotó munka formameghatározott*. A munka csak mint a társadalmi össz munkának a termelők által ellenőrizhetetlen, egynemű hányada alkot értéket. Ennek belátásához fel kell vetni azt a kérdést, hogy ha a munka az értékalkotó, aminek mértéke a munkaidő, akkor *a tényleges társadalmi termelési folyamatban miért a*

38 A pozitívizmus, ami aligha pályázhat az igazság felkent papja címére, sőt „éppenséggel helyet csinál a misztikának”, lehet egyúttal „az egyházi dogmatizmus elleni harc eszköze”, és „háttérül szolgált [...] az akadémizmus és az idejétmúlt romantika elleni hadjáratban” (Rozsnyai é. n.: 15–16).

pénz az értékmérő, nem pedig a munkaidő. Ezt a kérdést a klasszikus közgazdászok nem tehették fel. Formatévesztés volt a visszajáról, amikor a klasszikusok korai (francia) szocialista bírálói – a tőke láthatóvá váló ellentmondásainak kezelésére – a munkapénz bevezetését javasolták, a munkatermék áruformájának megtartása mellett.

Az érték tehát a klasszikusok esetében is tárgyi tulajdonsággá válik, tehát ők is örök érvényűvé változtatják a tőkés termelési viszonyokat. De a jelenségvilág belső egységének kimutatásával egyetemben kimutatják a viszonyok antagonizmusát is, amivel utat törnek az átmeneti jelleg felismeréséhez.

A MODERN POLGÁRI GAZDASÁGTAN

MOTTÓ (3)

„Az ideológia nem zárja ki az objektív igazságot, [...] persze a társadalmi osztályok nem egyformán érdekeltek [ennek] felismerésében, sőt ugyanaz az osztály is különbözőképpen érdekelt, aszerint, hogy történelmének melyik szakaszát éli” (Rozsnyai 1983).

MOTTÓ (4)

„A vulgáris gazdaságtan nem tesz egyebet, mint hogy ezt az indítékait és elképzeléseit tekintve a tőkés termelési mód jelenségeinek foglyul esett tudatot doktriner formában kimondja. És minél laposabban csügg a felszínen, és csak visszhangozza ezt egy bizonyos rendben, annál inkább tölti el a tudat, hogy ő »természetszerű«, és távol áll minden elvont spekulálgatástól” (MEM 26/III: 443).

3.1. VÁLTOZNAK AZ IDŐK

„A szabadverseny virágzásakor a gondolkodás elsekélyesedik, [...] a *burzsoázia ideológiája*, elveszítve korábbi naiv, őszinte optimizmusát, *manipulációs jelleget öltött*: az igazság megragadását alárendelte a szocialista eszmék cáfolatának, valamint – amíg lehetett – az egyre kezelhetetlenebb ellentmondások elkendőzésének. [...] a problémákat, amelyekkel a régebbi filozófák életre-halálra viaskodtak, az újak észre sem veszik, és szemrebbenés nélkül egyesítenek logikailag összeférhetetlen gondolatmeneteket. Az újkantiánus irányzatok mellett így jár el az Angliából és Franciaországból széthullámzó *pozitivizmus* is – a korszak egyik nagy divatáramlata –, többnyire azzal a *tudatos* céllal, hogy elhárítsa a szocialista mozgalmak

materializmusát, ugyanakkor pedig eleget tegyen a *tapasztalati tudományok* igényeinek, és misztikumtól mentes, kézzelfogható tényekre alapozza a megismerést. Minden tudásunk forrása a tapasztalás, tartalma a tapasztalati tény” (Rozsnyai 2005: 158–159). A pozitívizmus a tapasztalás kizárólagosságából kiindulva „egyrészt minden lényegi összefüggést elutasít, másrészt törvényt és rendezettséget hirdet, *közvetlenül azonosítva az egyedít az általánossal, az érzéki tapasztalatot a törvénnyel*” (Rozsnyai é. n.: 11).

Ez az ideológiai körtünet egyben kortünet is. „Ugyanabban a mértékben, ahogy a [klasszikus] gazdaságtan a mélységbe hatol, nemcsak hogy maga ellentéteket ábrázol, hanem ellentéte, mint olyan, szembe lép vele, egyidejűleg azzal, hogy kifejlődnek a reális ellentétek a társadalom gazdasági életében. Ugyanebben a mértékben a vulgáris gazdaságtan tudatosan *apologetikusabbá* válik, és igyekszik a gondolatokat, s bennük az ellentéteket, erőszakolt módon fecsegéssel eltüntetni. [...] Annál egyszerűbbnek, természetesebbnek tűnik fel maga előtt – annál távolibbnak minden elméleti szószálhasogatástól –, minél inkább nem tesz valójában semmi egyebet, mint hogy a közönséges elképzeléseket doktriner nyelvre lefordítja. Minél elidegenültebb formában fogja fel ezért a tőkés termelés alakulatait, annál közelebb áll a szokásos elképzelés eleméhez, tehát annál inkább természeti elemében lubickol” (MEM 26/III: 456, 458). Tagadhatatlan, hogy Marx születésük közben papírra vetett gondolatai a kézirat szövegében egymásba torlódnak – nehezen értelmezhetőek. De a közönségnek szánt újrafogalmazásuk félreérthetetlen: „A nagyipar [...] az 1825-ös válsággal megkezdí modern életének periodikus körforgását. [...] A burzsoázia Franciaországban és Angliában hatalmat hódít. Ettől kezdve az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött. *Megkondította a tudományos politikai gazdaságtan lélekkharangját*. Most már nem arról volt szó, hogy ez vagy az az elméleti megállapítás igaz-e, hanem arról, hogy a tőkének hasznos-e vagy káros, kellemes-e vagy kellemetlen, rendőrileg tilos-e vagy sem. Az önzetlen kutatást bérencek kötelőzködése, az elfogulatlan tudományos bírálatot az apologetika rossz lelkiismerete és gonosz szándéka váltotta fel” (MEM 23: 13).

A modern polgári közgazdaságtan számára nem maradt más, mint a pozitívizmus ilyen vagy olyan formájának alkalmazása. Azok eszközeinek felhasználása arra, hogy a tőkés gazdaság *jelenségeit* „logikusan”, formailag lehetőleg ellentmondásmentesen rendszerezze. Illetve olyan formulák, „modellek” megalkotása, amelyek magyarázni, alátámasztani látszanak ezt a jelenségvilágot, a *tapasztalatot*.³⁹ Rövidebben: *illeszkednek a*

39 „...a *tapasztalat* azt mutatja, hogy egy áru átlagára azért emelkedik, mert a munkabér emelkedett, és azért süllyed, mert ez süllyed. A »*tapasztalat*« azt nem mutatja meg, hogy ezeket a változásokat [...] az áruknek a munkabérektől független értéke szabályozza.”

„...a *tapasztalat* és a *jelenség* azt is mutatja, hogy [...] a munkabér, profit és járadék [...] a piaci árakon [...] uralkodó nagyságok.”

hétköznapi tapasztalatokhoz. A modern polgári közgazdaságtannak azonban a pozitívizmus eszközeinek felhasználásában is korlátozottak a lehetőségei. Hiszen a pozitívizmus végső, logikus konzekvenciáit nem fogadhatja el.

* * *

Ha a pozitívizmus a pusztá tapasztalatot tekinti az ismeretek kizárólagos forrásának, amelyek a tudat tiszta lapjára íródnak, szükségképpen a szolipszizmus zsákutcájába téved. Különösen, ha a „metafizika” elleni harc heve fűti. A tapasztalati tények nem gyökerezhetnek a külső anyagi világban – még ha feltételeznénk is annak létét, az pusztá feltételezés maradna, mert a tapasztalat nem informálhat róla. Tudati termék sem lehet, mert a pozitívizmus a világ szellemi eredetét is elveti. A tapasztalat közvetlen adottság; léte, és ami a tudatban megjelenik, ugyanaz (nem a tudat terméke).

De ha még feltételezzük is, hogy érzeteink valami külső világ lenyomatai, és ennek a külső világnak (mint arra még az agnosztikus Hume is utal) lenne eleve elrendelt harmóniája (magyarán: öntörvényei), a tapasztalat akkor sem férközhetne ennek a közelébe sem. A törvény a változó egyediben lakozó szabályozó lényegi általánosság. Az egyedi tapasztalatokban megjelenő invarianciából azonban nem következtethetünk még a pusztá formai általánosságra sem. A verifikáció (vagy enyhítettebb változata, a konfirmáció) nem alkalmas erre. Bármely tetszőleges $(n+1)$ -edik igazolás vagy megerősítés mennyiségileg éppoly távol van a teljes bizonyosságtól, mint az első.

A pozitívizmus „közvetlen adottsága” „mindig valamilyen egyedi és egyszeri jelenség: »itt és most«” észlelet. Nincs tehát joga „általános összefüggésekre, törvényekre hivatkozni. A pozitívizmus mégis a dolgok törvényszerű rendjéről beszél, fiziológiai szervezetünkben gyökerező elsőrendű szükségletnek minősítve a törvények megismerését” (Rozsnyai 2005: 160).

A pozitívizmust a neopositívizmussal összekötő empiriókritícizmus az „elvi koordináció”, avagy a „korreláció” elvével kísérel meg kikészálódni a csávából. Ez az elv látszik biztosítani, hogy az érzetek egyszerre legyenek „immanensek”, tudaton belüliek, és „transzcendensek”, a tudattól függetlenek. Az érzetsorok a tudaton belül a tudattól független tárgyakká (érzetkomplexumokká) lesznek, amelyek között maga a szubjektum is pusztá érzetkomplexumként dologiasul. A szubjektum nem aktív, még szellemileg sem; nem gondolkodik, a gondolkodás megtörténik vele. Nincs okság, csak függvénykapcsolatok, a

„... a látszat az, hogy [...] nem az áruk értéke jelenik meg szétválásuk előfeltételeként, hanem megfordítva, azok az alkotórészek, amelyekre az áru értéke szétvállik, funkcionálnak mint ez érték előfeltételei” (MEM 25: 817–821, elszórtan).

törvény nem más, mint a gondolkodás gazdaságos technikai eszköze. *Az események leírása rövidített formában.*

Ez a nézet tükröződik például P. A. Samuelsonnak a közgazdaságtan módszerére vonatkozó elgondolásában: „A tudósok sosem »magyaráznak meg« egy viselkedést egy elmélet vagy bármely más eszköz segítségével. Minden »mélyebb magyarázattal« pótolta leírásról tüzetesebb vizsgálat után kiderül, hogy az *csak egy másik leírás*, bár lehet, hogy hasznosabb leírás, mert szélesebb területet fed le és világít meg” (Samuelson 2002: 610).

A dolgok érzetekké, érzetkomplexumokká szubjektíválásának megfelel a szubjektum eldologiasítása. És ez saját határain belül nem is feltétlenül gátja bizonyos tudományos előrelépésnek (például a pszichológiában hozzájárult az egzakt kísérletek és matematikai formulák alkalmazásához).

Hatása megjelenik a Gossen I. törvényére alapozó szubjektív határhaszon-elméletben is. Sőt! Az elmélet részletes megalapozására való törekvésben közvetlenül tetten érhető az „elvi koordináció”, avagy a „korreláció” empiriokriticista elve. „A »Grundsätze« fejtegetéseit az teszi oly hatásossá, hogy fő tárgyát állhatatos lassúsággal közelíti meg. Menger először egy hasznos tárgy, azután egy jószág, ezt követően pedig egy szűkösen rendelkezésre álló, vagyis gazdasági jószág tulajdonságait írja le, ami után rátér az adott jószág értékét meghatározó tényezőkre; ezt követően áttér egy (különböző mértékben) piacképes árucikk meghatározására, ami végül elvezeti a pénzhez. [...] Állandóan hangsúlyozza, hogy ezek a jellemzők nem magukban a dolgokban (vagy szolgáltatásokban) rejlenek; hogy nem olyan tulajdonságok, amelyek a dolgokat elszigetelten tanulmányozva is felfedezhetők. *Teljes egészében a dolgok és a velük kapcsolatban cselekvéseket végrehajtó emberek közötti összefüggésben léteznek.*⁴⁰ Az utóbbiak azok, akik – szubjektív szükségleteik és e szükségletek kielégítésének feltételei ismeretében – bizonyos fontosságot tulajdonítanak fizikai dolgoknak. Ennek az elemzésnek a legnyilvánvalóbb eredménye az, hogy a javak teljes és határhasznának a megkülönböztetésével megoldja a régi értékparadoxont” (Hayek 1995: 500–501).⁴¹

Ha a szubjektum eldologiasul, passzívvá lesz, a gondolkodás megtörténik vele, akkor az introspekció tudományosan teljesen megalapozott eljárásnak tűnik. Mivel azonban a dolgok mint érzetkomplexumok szubjektíválódnak, és tulajdonképpen a szubjektum (az Én) is csak a szubjektív önkény következtetésben dologiasul, az interszubjektivitás teljesen

40 Értsd: használati értéknek lenni nem a dolog tulajdonsága, az áru értéke nem objektív.

41 Jevons inkább a korábbi pozitívizmushoz kötődött, mivel hol „fizikai”, hol „biológiai tudomány” kívánta változtatni a politikai gazdaságtant. A pozitívizmus, „minthogy a társadalmi lét valódi ismérvei rejtve maradtak előtte, természettudományos analógiákkal, a fizika vagy biológia fogalmival és tételeivel igyekeztek megvilágítani a társadalmi jelenségeket” (Rozsnyai é. n.: 13).

kétségessé válik. A szubjektív hasznosság és értékelmélet (nomen est omen) valóban az, aminek mondja magát: szubjektív. Egy különös áru piaci ára, a pénz vásárlóereje csak a fideizmuson alapulhat, vagy szófacsarással állítható csak elő.

Wittgenstein felszámolja a pozitívizmus következetlenségét: „Az eredeti pozitívizmus [...] önellentmondó, amikor okságot és törvényszerűséget emleget [...]. Wittgenstein [...] merész logikával vonja le a »közvetlen adottságokra« építő pozitívista elmélet irracionális végkövetkeztetéseit.” A pozitívizmus „igyekezett racionálisnak látszani, ebben állt a logikátlansága; Wittgenstein nyíltan vállalja az irracionalizmust, ez mutatja logikai szigorát” (Rozsnyai 2005: 162).

Wittgenstein szerint (akár a bécsi kör tagjai szerint is) az elemi kijelentések csak tapasztalatilag lennének igazolhatók. De – mondja Wittgenstein – a tapasztalati igazolás nem valóságos, csak pszichológiai alapja van. „Az indukciónak csak abban áll, hogy *feltételezzük a legegyszerűbb* törvényt, amely a tapasztalatunkkal összhangba hozható. E folyamatnak azonban nem logikai, hanem csak pszichológiai alapja van. [...] semmi alapja sincs azt hinni: a valóságban is a legegyszerűbb eset fog előfordulni. Az, hogy a Nap holnap felkel – hipotézis. És ez azt jelenti: nem *tudjuk*, fel fog-e kelni. [...] Az oksági kapcsolatba vetett hit a *tévhit*. [...] Csak *logikai* szükségszerűség létezik” (Wittgenstein 1989: 50). A logikai szükségszerűség azonban tautológia. „A tautológia minden kijelentésből következik: a tautológia nem mond semmit. [...] Az ellentmondás úgyszólván az összes kijelentésen kívül, a tautológia az összes kijelentésen belül tűnik el” (Wittgenstein 1989: 55–56).

A logikus zárószó: „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépvén rajtuk túllépett rajtuk. (Úgyszólván el kell hajtania a létrát, miután felmászott rajta.) Meg kell haladnia ezeket a tételeket, akkor látja helyesen a világot. Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein 1989: 90).

Ebből a világnézetből, vagy inkább világerzetből kiindulva körülményesnek tűnik a hiteles megismerés elméleti megalapozása, a tudományos módszer kidolgozása. De ha figyelembe vesszük, hogy Wittgenstein a nyelv vizsgálatának középpontba állításával jut erre a következtetésre, akkor ez – legalábbis kiindulópontjában – *formailag szakítás* a korábbi pozitívizmus pszichologizmusával. Erre reagálva a pszichológia újabb iránya elveti az önmegfigyelésen és az élménybeszámolókon alapuló módszert, és a külső szemlélő számára is – például mozgássorokban – megmutatózó viselkedést tanulmányozza, figyelmen kívül hagyva azok belső és kiváltképpen társadalmi meghatározottságát. Samuelson kinyilvánított preferenciái ugyanezt a sémát követik, szakítva a tarthatatlan kardinális elmélettel és azzal a már-már pszichoanalitikusért kiáltó magyarázatkísérlettel, hogy a fogyasztói térképet szintvonalak alkotják, csak éppen nem ismerjük a köztük lévő

távolságot. Samuelson magatartása pontosan illusztrálja a modern polgári gazdaságtan eklekticizmusát. Samuelson (akár tudtán kívül is) a „törvény fogalmát” az empiriokriticizmustól, a kinyilvánított preferencia „elvét” a neopozitivizmustól kölcsönzi.

A kinyilvánított preferencia elve kapcsán rá kell mutatnunk a modern polgári közgazdaságtan egy további sajátosságára. A közgazdaságtan a kinyilvánított preferencia elvének befogadásával nem diszkreditálja a hasznosság és a fogyasztói magatartás korábbi „elméleteit”. Hayek például közömbös fejleményként regisztrálja a samuelsoni koncepciót, nem állítja, de nem is tagadja annak a korábbiakkal való egyenértékűségét: „A »megfigyelés« kifejezésnek Menger értelmezésében olyan jelentése van, amelyet a modern behaviouristák nem fogadnának el; és magában foglalja a Verstehent [...] a fogalom később Max Weber által kidolgozott értelmében. Úgy tűnik, még sok minden felhozható lenne Menger (és általában az osztrákok) ebben a kérdésben eredetileg elfoglalt álláspontjának a védelmében. De mivel a közömbösségi görbe módszerének és különösen a »kinyilvánított preferencián« alapuló megközelítésnek a későbbi fejlődése – amelyek annak elkerülését célozták, hogy ilyen introspektív tudásra ne kelljen támaszkodni – megmutatta, hogy az egyéni magatartással kapcsolatos hipotézis, amelyet a mikroökonómiai elmélet igényel, legalábbis elvben e »pszichológiai« feltevésektől függetlenül is megfogalmazható” (Hayek 1995: 502).⁴²

A mikroökonómiai tankönyvek ma is (inkább többé, mint kevésbé) békés együttélésben tárgyalják e három megközelítést, sőt az egyenértékűség gondolata sem áll távol tőlük. „A két különböző megközelítés, a kardinális és ordinális hasznosságelmélet alapján tehát ugyanarra a végső eredményre [Gossen II. törvényére] jutottunk”⁴³ (Kopányi 1993: 59).⁴⁴

42 Maga Hicks is megengedő módon nyilatkozik a közömbösségi görbék értelmezéséről. Nem kifogásolható, „...ha valaki [...] feltételezi, hogy létezik a hasznosságnak vagy a megelégedettségnek vagy a vágyakozásnak valamilyen alkalmas kvantitatív mértéke. Ha valaki utilitarista a filozófiában, [...] joga van, hogy utilitarista legyen a saját közgazdaságtanában. Ha azonban valaki nem az, [...] annak éppúgy joga van egy olyan közgazdaságtanhoz, amely mentes az utilitarista feltételezésektől” (Hicks: 1978: 60). Az utóbbi melletti érvként csak Occam borotvájának elve hozható fel.

43 Kiemelés az eredetiben.

44 Ez a fajta eljárás önkéntelenül is eszünkbe juttatja Marx – tisztelettől áthatottan semmiképpen nem nevezhető – megjegyzését: A vulgáris gazdaságtan végső formája „a professzori forma, amely »történelmileg« lát munkához, és bölcs mérséklettel mindenünnen összekeresi a »legjobbat«, mikor is nem néz ellentmondásokra, hanem csak a teljességre. Ez minden rendszerek elszellemtenítése, melyeknek élet mindenütt letöri, és melyek békésen megférnek egymás mellett a kivonatfűzetben. Az apologetika hevét itt mérsékli a tudálékosság, amely jóakaróan néz le a gazdaságtani gondolkodók túlzásaira, és őket csak mint kuriózumokat úszkáltatja középszerű kásájában” (MEM 26/III: 457).

Mindez történik akkor, amikor a polgári közgazdaságtan egyes művelői számára sem kétséges, hogy a fogyasztó elmélete gyenge lábakon áll: „a termelési közömbösségi görbéknek [...] ugyanolyan tulajdonságai vannak, mint amilyeneket a fogyasztói közömbösségi görbékkel tételeztünk fel. [...] Csak egy új sajátosság jelenik meg a termelési közömbösségi görbe elemzésében. A fogyasztói közömbösségi görbét úgy definiáltuk, mint konstans hasznosságú görbét. Mivel azonban a *hasznosság mérésének egész gondolata gyanús*, [...] nem kíséreltük meg, hogy meghatározzuk, milyen hasznosságot képviselnek. A termelési közömbösségi görbék nem okoznak hasonló problémát az *igényes közgazdász számára*” (Baumol 1968: 310).

De a termelés vizsgálatának területén csoportosuló *igényes* közgazdászok esetében is igaz a „Fenn az ernyő, nincsen kas” mondás. A termelési közömbösségi görbe és a teljes költség egyenese segítségével kiválasztott optimális tényezőkombináció – mind a termelési, mind a költségfüggvények – elemzéséhez marginális adatok szükségesek. De az empirikus „marginális adatok gyűjtése nehézségekbe ütközik. [...] A marginális információ – természeténél fogva – gyakran hipotetikus kérdésekre ad választ, olyan információ, amely kívül esik a vállalat tényleges tapasztalatain” (Baumol 1968: 56).

Ezekre tekintettel semmiképpen sem nevezhető monetarista hóbortnak vagy túlzásnak Milton Friedman „pozitív módszertana”. Sokkal inkább a tények rögzítésének (ha ezzel nem mennénk szembe Friedman szellemével: a tények általánosításának) és a modern polgári közgazdaságtan védőbeszédének, az eklektika legitimációjának tekinthetjük.⁴⁵ Friedman túllép az empiriokritizmus szubjektivista törvényfelfogásán, bár nem lép túl a neopozitivizmus, különösen Popper „kritikai racionalizmusának” a szubjektivizmusán: „egy elmélet *érvényességének* egyedüli releváns próbája kizárólag előrejelzéseinek a tapasztalattal való összevetése lehet. A hipotézist elvetjük, ha előrejelzéseinek a tények (»sokszor«, de legalábbis gyakrabban, mint más hipotézisekből származtatott előrejelzéseknek) ellentmondanak; és igen megbízhatónak tartjuk, ha számtalan ilyen próbát »túlélt«. A valós tények sohasem »igazolhatnak« egy hipotézist, mindössze esetleg nem cáfolják nyilvánvalóan. Valami ilyesmiről van szó olyankor, amikor igencsak helytelenül arról beszélünk, hogy a tapasztalat a hipotézist megerősítette, »konfirmálta«” (Friedman 1986: 22).

A közgazdaságtannak szabad kezét adó újítás lényege az, hogy „egy elmélet »feltéveiseivel« kapcsolatban nem az a helyes kérdés, hogy vajon leírásukban »valóssághűek«-e, mert sohasem azok, hanem inkább azt kell kérdezni, hogy vajon a kitűzött cél szempontjából a valóság jó közelítésének tekinthető-e. Ezt pedig csak úgy lehet megválaszolni, ha megvizsgáljuk, hogy működik-e az elmélet, azaz elég pontos előrejelzéseket szolgáltat-e. A két független teszt ily módon egyetlen tesztté redukálódik. [...] Az igazán fontos és

45 „Eklektikus makroökonómia” – szól Mankiw tankönyvének egyik alfejezetcíme (Mankiw 2002: 42).

jelentős hipotézisekről kiderül, hogy »feltevései« messze nem adnak pontos képet a valóságról, és általában (ebben az értelemben) minél jelentősebb az elmélet, annál kevésbé reálisak feltevései” (Friedman 1986: 27). Ha tehát a kardinális és ordinális elmélet egyaránt „pontos előrejelzéssel szolgál” Gossen II. törvényére, fölösleges kérdéseket feltennünk az egymástól enyhén szólva is eltérő hipotézisekkel kapcsolatban.

Ha a kimódolt (mert lineáris homogén) Cobb–Douglas termelési függvény szerint a tőke határtermékének értéke vagy ára egyenlő a kamattal, és a munka határtermékének ára egyenlő a munkabérral, a hipotézis tökéletes, mert igazolja a feltételezést, illetőleg a látszatot, hogy a tőke és a munka hozzájárulása mértékében részesedik közös termékükből.

* * *

Milton Friedman módszertanának illusztrálására és igazolására többek között a négyzetes úttörvényt, pontosabban a szabadesés törvényét használja, amely szerint légüres térben (a Földön) a szabadon eső test által megtett út az eltelt idő négyzetének $g/2$ -szeres függvénye. Friedman egyrészt – és ami azt illeti, eléggé körülményesen, nehézkesen és hosszadalmasan – azt bizonygatja, hogy a hipotézis (azaz az $s = g/2 \times t^2$) feltevései valószínűleg; másrészt azt, hogy a hipotézis bizonyos körülmények és ésszerűnek tekinthető tűréshatárok között mégis alkalmazható, érvényes.

A valószínűtlenség alátámasztásának kísérlete során feltételezhetően az okozza számára a nehézséget, hogy „a hipotézishez” ($s = g/2 \times t^2$) „való ragaszkodás” az ő tudományos tradíciójának és „folklórájának” is a részévé vált (Friedman 1986: 34). Pedig, a következetes pozitívizmus szellemében eljárva, a dolog igen egyszerűen elintézhető: legyen akár $n+1$, 112 tizedesjegy-pontosságig érvényes tesztünk arról, hogy légüres térben a test t idő alatt s utat fut be, az $n+2$ -edik teszt teljesen tetszőleges eredményt hozhat, a tapasztalat még azt is mutathatja, hogy a test távolodik a Föld középpontjától. Tehát teljesen közömbös, hogy milyen körülmények között és milyen tárgyakkal végzem el az ejtési tesztek. Ha a tömör vasgolyóra nézvést bizonyos körülmények között, tolerálható eltéréssel gyakran igazolódik az $s = g/2 \times t^2$, a hipotézis igazolódott; a tollpihe esetében pedig maga a hipotézis hamis (vagy legalábbis az eddigi tesztek ezt mutatják). Ennek ellenére – Friedman szerint, és ez tökéletesen megfelel a pozitívista elveknek – más hipotézisek is felállíthatók a szabadesésre, amelyek akár pontosabbak is lehetnek, de minden esetben mérlegelni kell

ezek kidolgozásának és alkalmazásának gazdaságosságát, azaz a legegyszerűbb és még jó eredményeket hozók a használandók.^{46, 47}

Friedman módszertanában van egy hallgatólagos visszájára fordítás. Ha a predikció tesztelése igazolja a hipotézist, a hipotézis mintegy magyarázó elvvé válik, megokolni, igazolni látszik a tapasztalatot. Vegyük azt a hipotézist, hogy a zöld levelű, tüskés szárú rózsza piros. A hipotézis minden zöld levelű, tüskés szárú piros, vagy a piros valamilyen árnyalatában pompázó rózsza esetében igaz, a sárga rózsza esetében maga a hipotézis hamis – vö.: a tollpihe és a nehézkedés törvényének példájával. Megmagyaráz-e nekünk valamit az igazolt hipotézis? Semmit. A rózsatermesztők egészen biztosan semmire sem jutnak vele. A hipotézis pusztán annak regisztrálása, hogy vannak zöld levelű, tüskés szárú piros rózsák, még ha a termesztők kitenyészítették a tüskementes szárú rózsát is. Bonyolultabb esetekben a magyarázat, az igazolás *látszólagos volta* már nem ilyen kézenfekvő.

Mindennapos tapasztalat, hogy a pénz, a tőke jövedelmet, kamatot hoz.⁴⁸ Konstruáljunk most – egy előfeltevéseiben valószínűtlen – kétváltozós, elsőfokú homogén, folytonosan differenciálható termelési függvényt. Ez már az a pont, ahol az olvasók túlnyomó többsége olyan tüneteket produkál, mint a kígyók vedlés előtt, azaz szemük elhomályosul. A termelési függvény tőke szerinti első parciális deriváltja megmutatja a minden egyes

46 „A szabadon eső testek esetében főleg az egyszerűbb elmélet hibáit magyarázva kialakítható egy általánosabb, noha még mindig tökéletlen elmélet, amelynek alapján kiszámíthatók az egyes zavaró tényezők lehetséges hatásai, és amelynek az egyszerűbb elmélet egy speciális esete. Azonban nem mindig éri meg az általánosabb elméletet alkalmazni, mivel eredményei nem feltétlenül indokolják a használatával járó többletköltséget. Így továbbra is fontos az a kérdés, hogy milyen körülmények között működik az egyszerűbb elmélet »elég jól« (Friedman 1986: 30).

47 Így például a kardinális és ordinális elmélet okozta nehézségeknek is lehetnek alternatív megoldási lehetőségei: „A fogyasztói döntések hagyományos elmélete megkülönbözteti a hasznossági függvényre (kardinális hasznosság) és a közömbösségi görbékre (ordinális hasznosság) alapozott leírást, impliciten éreztetve, hogy az utóbbi jóval általánosabb és természetesebb. [...] Debreu egyik legtöbbet idézett eredménye, [...] hogy igen általános feltételek mellett a közömbösségi görbékre alapozott fogyasztói döntés egy alkalmas hasznossági indexfüggvénnyel reprezentálható. [...] A hasznossági függvény és a hasznosságiindex-függvény közötti különbség legfontosabb eleme, hogy míg a hasznossági függvény deriváltja – a határhason – az ármeghatározás alapja, [...] addig a hasznosságiindex-függvény deriváltjának konkrét értéke általában nem bír semmilyen közvetlen közgazdasági tartalommal” – hangzik Dancs István és Medvegyev Péter Bevezetője Gerard Debreu könyvéhez (Debreu 1987: 13–14).

48 Már óvodáskorú gyermekem is, akinek innen-onnan került pénzcsekkéje az édesanyja folyószámláján volt lekötve, gyakran érdeklődött a kamatláb alakulásáról.

tőkemennyiséghez tartozó azon kibocsátás volumenét, amellyel az a teljes kibocsátáshoz hozzájárul. Ha ismert a tőke költsége, a kamat és a termék egységára, akkor nyilvánvaló, hogy a tőkét olyan volumenben fogják alkalmazni, hogy az utolsó még alkalmazott tőkemennyiségnek a kibocsátáshoz való hozzájárulásának árbevétele éppen egyenlő legyen a kamattal. A tőke jövedelme, a kamata tehát egyenlő a tőkének a termeléshez való hozzájárulásával. Merhetné-e ezek után ennek a hipotézisnek a feltétlen bizonyító erejét közönséges halandó kétségbe vonni?

Ha az „elmélet” valami olyan konstrukció, amelyet a közvetlen jelenséghez igyekeznek hozzáigazítani, akkor feltétlenül szükségesek az olyan megszorítások, illetve engedmények, hogy „elfogadható eltérésekkel”, „hosszabb időtávon”, hiszen a jelenségek tarkabarka világában csak tendenciaszerűen, átlagban mutatkozik meg a törvényt hozzávetőlegesen tükröző formai invariancia.

Friedman érvelése a tökéletes verseny, a monopólium, a profitmaximalizálás, az általános egyensúly hipotézisének azon az alapon való megtámadása ellen irányul, hogy ezeknek a hipotéziseknek az előfeltevései valószerűtlenek (vagy valószerűtlenné váltak). Álláspontja szerint e hipotézisek – előfeltevéseik valószerűtlensége ellenére – kellő körültekintéssel eljárva igazolódhatnak a kapitalizmus elemzésében. És éppen az előfeltevéseik realizitkusságára hivatkozó újítások: az oligopólium elmélete, a monopolisztikus verseny nem alkalmazhatóak; nem azért, mert általánosságuk folytán „gazdaságtalanok”, hanem mert „predikcióik” cáfolják a hipotézist.⁴⁹

Friedman érvelésének hatása ambivalens. Káldor 1972-es előadásában (Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága) ugyanazokat az érveket hozza fel, amelyek ellen Friedman 1953-ban hadakozott. „A többi tudománytól eltérően, ahol az alapfeltevéseket azoknak a jelenségeknek a közvetlen megfigyelése alapján választják ki, amelyek viselkedése az elmélet tárgyát képezi, a közgazdasági elmélet alapfeltevései vagy igazolhatatlanok – például, hogy a termelők profitjukat, illetve a fogyasztók a hasznukat »maximalizálják« –, vagy egyenesen ellentmondanak a megfigyelésnek – például a tökéletes verseny, a tökéletes oszthatóság, a lineárisan homogén és folytonosan differenciálható termelési függvények. [...] Az úgynevezett »neoklasszikus« iskola minden közgazdájának közös, valóban alapvető, mély meggyőződése, hogy a decentralizált gazdasági rendszerek viselkedésének logikailag következetes magyarázatához az általános egyensúlyelmélet

49 „A Chamberlin és Robinson által kidolgozott [...] általánosabb modell [...] sikertelensége mindennél világosabban mutatkozott meg akkor, amikor az elméletet a vállalatcsoportokat [...] érintő problémákra alkalmazták. [...] semmiféle, az ágazatok elemzésére alkalmas eszközt nem nyújt és nem jelent átmenetet a két véglet, a vállalat és az általános egyensúly között. Ezáltal egy sereg lényeges problémát képtelen elemezni: túl általános ahhoz, hogy értelmes általánosításhoz vezessen (Debreu 1987: 46, 47 és 48, elszórtan).

az egyetlen és kizárólagos kiindulópont. Ez a meggyőződés tartotta fenn az elméletet annak ellenére, hogy alapfeltevéseinek önkényessége növekedett (*nem* csökkent) –, amit a logikai következetesség kívánalmainak mind pontosabb felismerése kényszerített művelőire” (Káldor 1989: 64–65). Káldor azonban már 1970-ben kénytelen volt megállapítani: „A friedmaniták [...] új iskolája igen figyelemreméltó sikereket könyvelhet el, akár a jó nevű áttértek nagy számát, akár [...] az empirikus kutatásokkal elért »tudományos bizonyítások« még csillogóbb bizonyítékait tekintjük. [...] Az ember nap mint nap új áttérésekről hall híreket, az ódivatú keynesiánus ortodoxia erődtímenyei egyre-másra jutnak az újtók kezére” (Káldor 1989: 190).

3.2 A NEOKLASSZIKUS GAZDASÁGTAN

A három férfiú (Menger, Jevons és Walras) által egyidejűleg és egymástól függetlenül kidolgozott – Wicksell szerint új és *jobban megalapozott* – csereérték-elméletet időközben mélyszántotta Occam (neopozitivistá) borotvája.

„Jól szervezett piacokon tipikus, hogy mindenki nagyjából ugyanazokkal a jószág-árakkal kerül szembe. [...] Ha mindenki ugyanazon vaj- és tejárakkal kerül szembe, illetve mindenki optimalizál, [...] akkor a vaj és a tej között a helyettesítési határány mindenki számára ugyanaz lesz. [...] Ebben az állításban most az az érdekes, hogy független a jövedelmektől és az ízlésektől. [...] *A lényeg az, hogy az árak kifejezik azt az arányt, amelyen az emberek hajlandók elcserélni az egyik jószágot egy másikért*” (Varian, 1991: 117–118).⁵⁰ Azaz $MRS = d_y/d_x = p_x/p_y$, ahol X és Y ára (p_x és p_y) határozza meg, hogy X mekkora mennyisége cserélődik ki Y valamely mennyiségére. Ez a cserearány minden esetben visszavezethető arra, hogy egységnyi X (mondjuk 1 liter tej) egyenlő aY -nal (a dekagramm vajjal), vagy a dekagramm vaj = 1 liter tejjel. Ami pontosan ugyanaz, mint Marx egykor ismert és híres *20 rőf vászon = 1 kabát*-ja. És ebből az egyenlőségből *ellentmondásmentesen, és eddig senki által meg nem cáfoltan levezethető a munkaérték-elmélet*.

Vegyünk egy ilyen „cáfolatot”! „A munkaérték-elmélet történetének kezdetén világossá vált, hogy az áruk ára nem magyarázható [...] a megtermelésükhöz szükséges munka mennyiségével. [...] az egyik áru, A megtermeléséhez 10 órai munka szükséges, és azonnal felhasználásra kész, [...] viszont B szintén 10 órai munkát igényel, de használhatóvá válása előtt bizonyos idő telik el [például a kidöntött fa szárad], ezért B áru drágább, mint A.” Ezzel az erővel azt is mondhatnánk, hogy Pista alacsonyabb az előttem álló Jóskánál, mert Pista a közeli dombtetőn áll. Igazságosztó kritikuskunk valódi állítása

50 Meg kell jegyeznünk, hogy Varian is békésen egymás mellett szerepelteti a fogyasztó különböző „elméleteit”.

– a nyelvi forma ellenére – az, hogy B drágább, mert több pénzt kell adni érte. „A B termék gyártásába beruházni kívánó üzletember tisztában van vele, hogy nemcsak a béreket kell kifizetnie, hanem [...] pénze elég hosszú időn keresztül le lesz kötve. A pénz költségét [...] a kamatláb mutatja” (Baumol 1968: 481).

Szerzőnk, fittyet hányva a teljesség igényére, elmulasztotta feltételezni, hogy az „üzletember” a béreket idegen váltó leszámítolásával fizette ki, amelynek során árfolyamvesztés érte, ezért ez a veszteség tovább drágítja a B árut; továbbá azt is, hogy amikor lekászálódunk a fáról, az emberiség egyik (a nagyobbik) fele a proletár, míg a másik fele a burzsoá oldalon ért földet. Ezekről eltekintve az áruérték „vizsgálatakor” kész adottságként fogadja el a kifejlett kapitalizmus teljes fetisiztikus jelenségvilágát. A kamat az érték, mi több, az értékfölött egy sajátos jövedelem formáját öltő hányada. Ami közvetlenül mint az érték, mint elsősorban a pénzformában lévő érték, mint dolog okkult tulajdonsága jelenik meg. A szerző ezt a jelenséget állítja szembe az értékkel. Általában elmondható, hogy a „cáfolatok” mindegyike valamilyen összetett, de a közvetlen jelenségben egyszerűnek és kézenfekvőnek látszó összefüggésre vagy kategóriára hivatkozik. Az általános eredmény, amire jutnak: a dolgok megjelenésükben másképpen festenek, mint ami a lényegük; és ha hozzáláncoljuk magunkat a jelenséghez, minden hamis, ami nem a jelenség. A helyes felismerés valóban nem egyszerű, hiszen az érték meghatározás, amennyiben valóban uralkodó, önmagának ellentmondó formában jelentkezik: „a termelés jelenségeinek megfigyelése azt mutatja, hogy egyenlő nagyságú tőkék átlagban egyenlő sok profitot szolgáltatnak, vagy hogy a profit átlagos rátája adva lévén, [...] a profit tömege az előlegzett tőke nagyságától függ” (MEM 26/III: 59). Ez ellentmond annak, hogy az árúak közvetlenül az érték nagyságnak a pénzformában való kifejeződésai. De az érték törvény „maga, akár csak az áru mint a termék általános formája, a tőkés termelésből van elvonatkoztatva, [mivel a termék] mindenoldalúan áruvá csak a tőkés termelés kifejlődésével és alapzatán válik – mind azáltal, hogy az egész terméket csereértékké kell átváltoztatni, mind azáltal, hogy termelésének összetevői maguk is áruként kerülnek bele” (MEM 26/III: 64).

Visszatérve a neoklasszikus „értékelmélet” kimosott aranyára: 1 liter tej = a deka-gramm vaj. Ez elvileg lehetővé tenné a viszonyok valós elemzését, de a „fejlődés” szükségképpen más irányt vett: „a korábbi közgazdászoknak az a törekvése, hogy a reálköltségek vagy a hasznosság fogalmán felépülő értékelmülethez jussanak, erkölcsi vagy politikai megszállottságból ered; csak ennek a zsákutcának a feladása tette lehetővé a modern közgazdászok számára, hogy tudományos alapra helyezkedhessenek” – szögezi le Gunnar Myrdal (Myrdal 1932, idézi Dobb 1958: 28).

A „metafizikával” való illetén végleges szakítás egyetlen logikus következménye a mennyiségek és az árak („értékek”) *szimultán meghatározása* (vagy meghatározó-

dása) – amit általános egyensúlyelméletnek neveznek.⁵¹ Bármennyire is elvontak vagy valószerűtlenek is az általános egyensúlyelmélet előfeltevései, az tapasztalati tény, hogy a tőkés gazdaság szereplői reagálnak az árakra, de csakis azokra, illetve azok és a mennyiségek mindenkorai arányaira, amelyek a mennyiségi és arányok változásában tükröződnek. Ennek a visszacsatolós mozgásnak mindaddig kell folytatódnia, amíg kiváltó okai meg nem szűnnek. Ezt nevezik szigorú (smithi) értelemben vett paretói egyensúlynak, azaz az adott feltételek mellett a társadalmi jólét maximumának, vagy gyenge paretói optimumnak, azaz olyan állapotnak, amelyben nincs indíték további cserék (mennyiségi és árváltoztatások) megvalósítására.⁵² Az általános egyensúlyban minden „jóság” kereslete és kínálata egyenlő (mindegyikből éppen annyit kínálnak fel eladásra, mint amennyit a vásárlók keresnek), és ezeknek az egyensúlyi mennyiségeknek az egyensúlyi árak felelnek meg.

Az eredmény azonban így is soványka. Bebizonyosodott, hogy nem a fogyasztó hasznossági függvénye vagy preferenciái határozzák meg a fogyasztók választását és az árakat, hanem az utóbbiak határozzák meg a fogyasztók (azonos) helyettesítési határrátáját, a megfoghatatlan egyensúlyi árakat pedig a mennyiségek és a technológia határozza meg.

Nem csak az a tapasztalati tény, hogy a gazdaság szereplői reagálnak az árak változásaira, és hogy reakcióik azok változását idézik elő, hanem: „*Megfigyelés alapján* tudjuk, hogy a piac valamilyen módon *egyértelműen meghatározza az árakat és a mennyiségeket*. Tehát a piacon mindig létezik »megoldás«. Az egzisztencia bizonyítása tehát *csupán az egyensúlyi modell ellenőrzését teszi lehetővé*, ugyanis elvethetjük a modellt, ha kiderül, hogy nincs megoldása” (Baumol 1968: 578–579).

Ha parádés matematikai apparátussal ellentmondásmentesen bebizonyítható,⁵³ hogy az egyensúly létrejöhet, akkor az „elméletet” (vagy hipotézist) a teszt előfeltevéseivel

51 Az, hogy a walrasi (casseli) általános egyensúlyelmélet megelőzte a szubjektív értékelmélet diszkreditálódását, csak leplezett beismerése annak, hogy az tarthatatlan.

52 „Az általános gazdasági egyensúly elméletének mai eredményei Walras munkáján alapszanak, Walras gondolatai közül pedig néhány Adam Smith mély éleselméjűségéből származtatható. [Például] az a smithi gondolat, hogy a gazdaság [...] szereplőinek döntései [...] társadalmi optimumhoz járulnak hozzá” (Debreu 1987: 30).

„Általában véve a Pareto-hatékonyság alapján *nem sokat mondhatunk* arról, hogy miként oszlanak meg a kereskedelemről származó előnyök. Ez a fogalom *csak* a kereskedelem *hatékonyságával* van kapcsolatban” (Varian 1991: 44).

53 J. E. Meade vagy P. Sraffa *kiérlelt* elegáns megoldásai kiből ne váltanának ki kellemes érzéseket és elismerést a szellemi erőfeszítésekre hajlamos emberek közül? A sakkban is az a győztes, aki a

egyetemben „konfirmálja”. Pozitívista szemüvegen át a piac „megoldása” – *tolerálható eltérésekkel*, az elmélet perdikciói szerint – *működik. A hétköznapi tapasztalat tudományosan igazolt elméletté vált.*

Azt a látszatot (a háromság-formulát), hogy a tőke hozama a kamat, a földé (bérleményé) a járadék (a bérleti díj) és a munkáé a munkabér, továbbá, hogy ezek a hozamok alkotják egyrészt az áruk értékét, másrészt a „tényezők” jövedelmét, „tökéletesen bizonyítja” az elsőfokú homogén termelési függvény és a tökéletesen versenyző profitmaximalizáló vállalat „elmélete”. Mi több, ezek – kisebb zökkenőkkel – beilleszthetők az általános egyensúly elméletébe is.⁵⁴ De mi is történt valójában? Sikerült logikailag ellentmondásmentesen megkonstruálni egy olyan elméletet, amelyik valamiféle egyensúlyt eredményez, és ezzel illeszkedik a hétköznapi tapasztalathoz: a póre, fel nem dolgozott látszathoz. Megmagyarázni ugyan nem magyaráz meg semmit, de a tudományosság köntösjében legitimálja azt. *Ha az irracionális jelenséget önmagával azonosnak tekintjük (nem annak, ami, az őt meghatározó lényeg látszatának), magyarázata csak irracionális lehet.*⁵⁵

Azt az ellenvetést, hogy a profitmaximalizálás mint elméleti előfeltevés nem igazolható, nem szükséges Friedman módszertanára hivatkozva visszautasítanunk. Maguk a profitmaximalizálás hipotézisének bírálói – amikor nem hivatásszerűen gyakorolják a bírálatot – sem állítanak mást, csak legfeljebb másként. A kritikus Káldor tanárosan felemlert

szabályok betartásával, és nem azzal győzi le ellenfelét, hogy annak fején darabokra töri a táblát. Ahogy Debreu (1987) is fogalmazott, az egyszerűség és az általánosság esztétikai vonzereje önmagában is elegendő ahhoz, hogy az elmélet megalkotója számára fontos legyen.

54 „Az egyensúlyi probléma jelentősége a gyakorlati alkalmazás szempontjából csekély, de alapvető a tudomány számára, mivel a csere-, ár- és pénzelméletnek, valamint az elosztás magyarázatának ez az egzakta alapja” (Schumpeter 1980: 17).

55 Ez „elegáns”, de mégis árulkodó módon megfogalmazva így hangzik: „Az egyensúly létezésének bizonyítása az általános egyensúlyelmélet sarkalatos kérdése, mivel az egyensúlyi pont létezése mellett elsősorban magának az egyensúlyelméletnek az ellentmondásmentességét, konzisztenciáját bizonyítja. Ha az egyensúlyi modell által felállított egyenletek összessége nem lenne megoldható, vagyis nem lenne egyensúlyi pont, úgy maga az elmélet is logikai ellentmondásokat hordozna magában, ami az elmélet egész épületét összeomlással fenyegetné; más oldalról viszont az egyensúly létezésének bizonyítható volta történetileg megerősítette, sőt felerősítette az egyensúlyelméletbe és a matematikai módszerekbe vetett hitet” – írja Dancs István és Medvegyev Péter Debreu könyvének már idézett bevezetőjében (Debreu 1987: 11).

„A jelenségek minőségi elemzése a matematika alkalmazásában [a hiten való túllépéshez] nélkülözhetetlen. Nem véletlenül hasonlítják a matematikát a malom garatjához, amely mindig azt őrli meg, amit beleöntenek, s ha paréjt öntenek bele, nem nyernek lisztet” (Lopatnyinkov 1975: 30).

mutatójával figyelmeztet „különböző közgazdákat” – név szerint J. E. Meadet, F. H. Hahnt, P. A. Samuelson és F. Modiglianit – arra, hogy „a tőkés rendszer működésképtelen, hacsak az üzletek nem nyereségesek” (Káldor 1989: 247).

A Walras-törvény révén (miszerint az aggregát túlkereslet azonosan egyenlő 0-val, ami magyarul azt jelenti, hogy nem egyensúlyi árak mellett az, ami az egyiknek nyereség, a másiknak veszteség) megteremthető a kapcsolat a monopólium és az általános egyensúly között.⁵⁶ Ami alaposabban utánagondolva azt jelenti, hogy a neoklasszikus elmélet kitart valamiféle értékelmélet mellett, vagy legalábbis feltételez (még ha árelméletnek is nevezi) valamiféle értékelméletet. Ami abban mutatkozik meg, hogy bármely megnyilvánulása implicite kizárja, hogy *társadalmi szinten* bármiféle nyereség, *profit* vagy többlet magából a cseréből, *elidegenítésből* keletkezzen. Ami persze nem jelenti azt, hogy hallgatólagos feltételezését következetesen végig is tudja vinni.

Amennyiben mégis kísérletet tesz rá, az általa felhasználható eszközökkel csak annak feltételezésével tudja ez a látszatot kelteni, hogy az áruk termelőik számára is hasznosak (használati értékek); ami abban az immáron szükségszerű feltételezésében mutatkozik meg, hogy a gazdaság alanyai önmagukkal is „cserélnek”. Ez pedig – ha mindenképpen ragaszkodni kívánunk az elmélet előfeltevései valószínűtlensége általi cáfolatához – az elméletnek valóban valószínűtlen feltevése, amivel nem csak a tőkés, de egyáltalában az árutermelést forgatja ki a sarkaiból.

4. ÖSSZEZÉS⁵⁷

E tanulmány a modern közgazdaságtan marxi alapú, elsősorban módszertani kritikáját nyújtotta. A modern polgári közgazdaságtan a Marx által vulgárisnak nevezett közgazdaságtan leszármazottja, folytatója; illetve a közgazdaságtani vulgarizmusé, hiszen maga a klasszikus gazdaságtan is, szerzőnként különböző mértékben, de jócskán tartalmazott vulgáris elemeket. A klasszikus és a modern elmélet közös sajátossága a formatévesztés, vagyis a kapitalizmusnak, az áru- és tőkeformának abszolút formaként való kezelése. A modern tanokban alig találunk olyan megállapításokat, kategóriákat, amelyeket ne találhatnánk meg már a vulgáris gazdaságtanban vagy a közgazdasági vulgarizmusban is. A haladás csak a rendszerezés munkájában, a formalizálásban áll. Az élénk viták forrása az egymást kölcsönösen feltételező ellentmondások egyoldalú megragadása és egymással való szembeállítás, vagy a harmóniává gyúrt ellentmondáson átszüremlő ellentétek egyikének felmutatása a harmóniával szemben, valamint a szükségképpen logikai

56 Vö.: Friedman (1986: 47–48).

57 A sajnos lezáratlanul maradt tanulmány összegzése Vígh László munkája.

ellentmondásba keveredő elméletek ellentmondásainak részleges kimutatása. A vulgáris törzs következtében a mai elmélet lényegileg ideológiai, apologetikus funkciót lát el. A tőke-kamat, föld-földjáradék, munka-munkabér háromság-formulához való viszony jelenti a vízválasztót a klasszikus és vulgáris gazdaságtan között. Fő funkciója az értékermé-
let kiküszöbölése, és ezzel a közvetlen jelenségek gondolat nélküli visszatükrözése. Ennek megfelel a pozitívista módszertan, amely kiküszöböl minden törvényszerűséget és oksá-
got, és az ideológiai tükrözés szolgálatában a pusztá jelenséget ábrázolja olyan formában,
amely megfelel a gazdasági szereplők elképzeléseinek és érdekeinek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baumol, William Jack (1968): *Közgazdaságtan és operációanalízis*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Balogh Tamás (1994): *Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Debreu, Gerard (1987): *Közgazdaságtan axiomatikus módszerrel*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Dobb, Maurice (1958): *Politikai gazdaságtan és kapitalizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Friedman, Milton (1986): *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hayek, Friedrich A. von (1995): *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Heretik, Stefan (1977): *A modern polgári közgazdaságtan elméleti alapjai*. Kossuth Könyvkiadó.
- Hicks, John R. (1978): *Érték és tőke: A közgazdasági elmélet néhány alapelvének vizsgálata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Káldor Miklós (1989): *Gazdaságelmélet – gazdaságpolitika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Keynes, John Maynard (1965): *A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kopányi Mihály (szerk.) (1993): *Mikroökonómia*. Műszaki Könyvkiadó–Aula.
- Lopatnyinkov, L. I. (1975): *Közgazdasági-matematikai kisszótár*. Kossuth Könyvkiadó.
- Mankiw, N. Gregory (2002): *Makroökonómia*. Osiris Kiadó.
- MEM 13. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Kossuth Kiadó. 1965.
- MEM 23. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *A tőke*. I. könyv. Kossuth Kiadó. 1967.
- MEM 24. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *A tőke*. II. könyv. Kossuth Kiadó. 1968.
- MEM 25. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *A tőke*. III. kötet. Kossuth Kiadó. 1974.
- MEM 26/II. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *Értéktöbblet-elméletek*. (A tőke IV. könyve, II. rész.). Kossuth Kiadó. 1976.
- MEM 26/III. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *Értéktöbblet-elméletek* (A tőke IV. könyve, III. rész.). Kossuth Kiadó. 1976.
- MEM 46/1. Karl Marx és Friedrich Engels Művei: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth Kiadó. 1972.
- Myrdal, Gunnar (1932): *Das politische Element in der nationalökonomischen Doktrinbildung*. Junker & Dünnhaupt.

- Ricardo, David (1954): *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Akadémiai Kiadó.
- Rozsnyai Ervin (1983): *Történelem és fonák tudat. Az ösztönösség filozófiáinak belső ellentmondásairól*. Magvető Kiadó.
- Rozsnyai Ervin (é. n.): *Polgári filozófia a hanyatlás korában*. Kézirat.
- Rozsnyai Ervin (2005): *Két Machiavelli*. Szerzői kiadás.
- Samuelson, Paul A. (2002): Elmélet és realizmus. In: *Gazdaságelméleti olvasmányok 1. Alapművek, alapirányzatok*. Szerk.: Bekker Zsuzsa. Aula Kiadó.
- Schumpeter, Joseph. A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Simonyi Károly (1978): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó.
- Smith, Adam (1959): *A nemzetek gazdagsága*. Akadémia Kiadó.
- Sziklavári János (2002): Vaskohászat és környezetgazdálkodás. In: *Magyar Tudomány*, 7: 908.
- Varian, Hal R. (1991): *Mikroökonómia középfokon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wittgenstein, Ludwig (1989): *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó.